

POLITIKA

The Israeli Journal of Political Science and International Relations

© All rights reserved to The Leonard Davis Institute for International Relations.
This paper may not be reproduced, duplicated, copied, sold, distributed or be
exploited for any purpose, in whole or part, with out the express written
permission of the Director of the Institute.

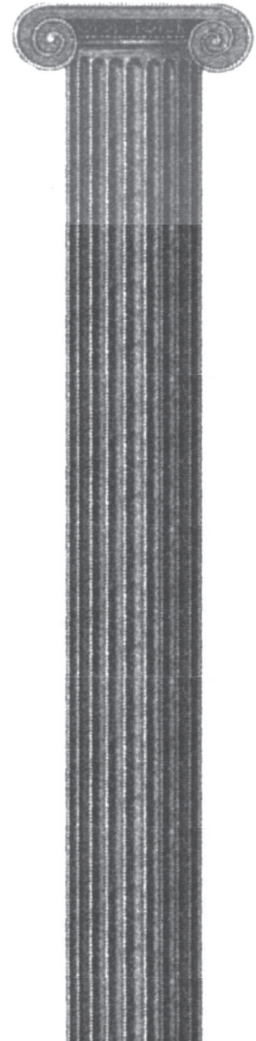

The Leonard Davis Institute for International Relations

The Hebrew University of Jerusalem

פוליטיקה

עורכים:

אסף שפירא
רועי קיבריק
מור מיטרני

וועדה מקצועית מלווה:

פרופ' גידי רהט
פרופ' פיקי איש-שלום
ד"ר ענת גופן
ד"ר שרון גלעד
ד"ר דני מיודובניק
ד"ר גליה פרס-ברנתן

עריכת לשון:

חמוטל לרנר

עריכה גרפית והפקה:

היחידה לשרותי משרד
האוניברסיטה העברית בירושלים

הגשת מאמרים לשיפוט:

מתקבלים מאמרים בכל נושא הקשור
לפוליטיקה השוואתית, מדיניות
ציבורית, פוליטיקה בישראל, מחשבה
מדינית, יחסים בינלאומיים, היסטוריה
פוליטית ונושאים קרובים.

המדיניות של מערכת פוליטיקה היא
להקדיש את חלקו העיקרי של כל
גליון לנושא מסוים, שיוכרז מראש
בכתב העת ובמכתבים למחלקות
למדע המדינה וליחסים בינלאומיים.
אך אפשר ורצוי להגיש מאמרים בכל
תחום שהוכרז לעיל.

מאמרים לשיפוט אפשר לשלוח ע"פ
ההנחיות להגשת מאמר שבאתר
המכון.

<http://davis.huji.ac.il/?cmd=publications.85>

מערכת פוליטיקה תעשה כל מאמץ
להשיב לכותבים תשובה מנומקת
באשר לקבלת המאמר או דחייתו
בתוך חודשיים.

כתובתנו:

מערכת פוליטיקה
מכון דיוויס ליחסים בינלאומיים
האוניברסיטה העברית
ירושלים 91905
דוא"ל: politika@mail.huji.ac.il

לרכישת גיליונות ישנים:

ניתן לפנות למוזכרות מכון דיוויס,
האוניברסיטה העברית
טל': 02-5882312
פקס': 073-2007671
דוא"ל: davis.institute@mail.huji.ac.il
אתר: <http://davis.huji.ac.il>

* האחריות לתוכן המאמרים המתפרסמים
בכתב העת היא על המחברים בלבד

למה כל כך קשה להניע אנשים לתמוך בתהליכי שלום? מקרה בוחן של החברה היהודית-ישראלית, 2009-2015¹

תמיר מגל, דניאל בר-טל ועירן הלפרין

תקציר

חברות המצויות בתוך סכסוך בלתי נשלט מפתחות נרטיבים פונקציונליים תומכי סכסוך סביב אתוס הסכסוך והזיכרון הקולקטיבי. נרטיבים אלה משמשים כפריזמה שדרכה החברה מבינה את מציאות הסכסוך, אוספת מידע חדש ומפרשת אותו, ולכן מתפקדים כחסם בפני קליטת מידע חדש שהוא חיוני לבניית רפרטואר המסייע לתהליך של עשיית שלום. מטרת המאמר היא לתאר את החסמים הפסיכולוגיים-חברתיים בקרב הציבור היהודי בישראל, אשר משחקים תפקיד בבלימת תהליך שלום משמעותי במסגרת הסכסוך הישראלי-פלסטיני במהלך השנים האחרונות (2009-2015). המאמר מפרט בהרחבה את הנרטיבים תומכי הסכסוך ששולטים בתרבות הפוליטית הישראלית-יהודית. תיאור זה נתמך על ידי תוצאות סקרים המשקפות את דעותיהם של אזרחי ישראל היהודים, וכן על ידי סקירה של מצעי מפלגות וציטוטים המשקפים את דעותיהם של מנהיגים יהודים ישראלים בנושא הסכסוך. לבסוף מוצגות מסקנות הדנות בהשלכות ובמשמעויות של הנתונים.

¹ מחקר זה מומן על ידי הקרן הלאומית למדע—מענק מחקר מספר 1231/11 שנתן למחבר השני והשלישי

א. מבוא

הסכסוך הישראלי-פלסטיני, העומד איתן כנגד אינספור ניסיונות ליישבו בדרכי שלום, נחשב לדוגמה טיפוסית לסכסוך בלתי נשלט, וזאת על אף שאיבד מעוצמתו ב-25 השנים האחרונות. אולם הוא עדיין מתקיים סביב מטרות הנתפסות כקיומיות על ידי כל אחד מהצדדים; הוא אלים; הוא נתפס על ידי שני הצדדים כבלתי פתיר וכבעל אופי של משחק סכום אפס; הוא צורך השקעה אדירה של משאבים מכל הצדדים המעורבים; והוא מעסיק מאוד את בני החברות, אשר תופסים אותו כמרכזי בחייהם (Bar-Tal, 1998a; 2007; Kriesberg, 1998).

על כן צריכה להישאל השאלה: מדוע, על אף הקורבנות הרבים בשני הצדדים, ההרס, המשאבים הכספיים האדירים שנדרשים לשימורו ובמיוחד הסבל ואיכות החיים הירודה, לא הצליחו שני הצדדים להגיע לפתרון מוסכם לסכסוך? יותר מכך: מדוע בני החברות המעורבות בסכסוך, שחשים באופן אישי את המחיר העצום הטמון בו ומבינים אותו, אינם יוצאים נגד המצב הקיים בשאיפה לעלות על דרך השלום? המבוי הסתום הזה ממשיך להתקיים אף על פי שהמתווה הכללי של הפתרון כבר הוצג על ידי נשיא ארה"ב ביל קלינטון בדצמבר 2000, הורחב בשיחות טאבה בינואר 2001, הופיע באמנת ז'נבה ב-2003 ואף נכלל ביוזמת הליגה הערבית ב-2002 (Golan, 2014: 238). הניסיון האחרון (נכון לכתובת שורות אלו), שיזם מזכיר המדינה של ארה"ב ג'ון קרי, החל באוגוסט 2013 ונמשך כ-9 חודשים, אך לא הניב הסכמה על אף אחד מנושאי הליבה ושני הצדדים ממשיכים להאשים זה את זה בקיפאון.

הסיבות לכישלונות אלו נדונו על ידי חוקרים שונים וכן על ידי אנשים שהיו מעורבים במו"מ בין הצדדים. לצד הצבעה על הגורמים השונים לכישלון, חוקרים אלה מייחסים מידות שונות של אשמה לכל אחד מהצדדים, ואף לצדדים חיצוניים לסכסוך כמו ארה"ב או מדינות ערב (בן עמי, 2004; Morris, 2009; 2001; Wasserstein, 2003; Ross, 2005; Miller, 2008; Tessler, 2009).

אנו מציעים, כטיעון מרכזי, שלצד גורמי השפעה שונים, הגורמים הפסיכו-חברתיים משחקים תפקיד מרכזי בקיפאון המתמשך, ולכן נתמקד בחסמים פסיכולוגיים-חברתיים שמטרפדים התחלה וגם המשך של תהליך שלום שעשוי להביא להסכם. חסמים אלו הם דומיננטיים ומשפיעים הן בחברה הפלסטינית והן בחברה הישראלית, ובהחלט ראוי להקדיש עבודת מחקר מעמיקה לשתי החברות הללו (על חסמים בחברה הפלסטינית ראו לדוגמה צורף, 2010; שקד, Rouhana and Bar-Tal, 1998; Rotberg, 2006; Shamir and 2015).

(Shikaki, 2010; Gayer, 2012). אנו מבינים שחסמים פסיכו-חברתיים דומים - שבמידה מסוימת הם תמונת ראי לחסמים הישראליים - קיימים גם בצד הפלסטיני ומהווים גם הם גורם מעכב בתהליך השלום. ברם, הניתוח הנוכחי שלנו יתרכז בחברה היהודית-ישראלית, בעיקר משום שהיא מחזיקה בידיה את הנכסים המרכזיים שיש לחלק בפתרון של הסכסוך הישראלי-פלסטיני והיא בעלת הכוח והמשאבים שקובעים במידה לא מבוטלת את דרכו של הסכסוך. לא נחזור אחורה בציר הזמן לתאר את פעולת החסמים בחברה היהודית בישראל במהלך כל שנות הסכסוך (ראו ניתוחים אצל בר-טל, 2007; Bar-Tal, Halperin and Oren, 2010), אלא נתרכז בשנות כהונתו של ראש הממשלה בנימין נתניהו - 2009-2015. במסגרת זו נוכל להצביע על חסמים משמעותיים בהווה שיש להם השפעה מעכבת חזקה על הניסיונות להוביל את תהליך השלום הישראלי-פלסטיני לסיומו.²

במאמר הנוכחי נציג תחילה בקצרה את תיאוריית החסמים הפסיכולוגיים לקידום תהליכי שלום. לאחר מכן נתאר בהרחבה את נושא הנרטיבים תומכי הסכסוך השולטים בחברות השרויות בסכסוכים קשים בכלל, ובחברה היהודית הישראלית בפרט. תיאור זה ייתמך על ידי תוצאות סקרים המציגים את עמדותיהם של אזרחים יהודים ישראלים, מובאות ממצעי מפלגות וציטטות מדברי מנהיגים יהודים ישראלים המשקפות את דעותיהם הפוליטיות ביחס לסכסוך. לבסוף יוצגו מסקנות לגבי ההשלכות והמשמעויות של הנתונים.

ב. תיאוריית החסמים הפסיכולוגיים-חברתיים

הנחת היסוד הראשונה היא שעל מנת להתמודד עם האתגרים המרכזיים שמציב הסכסוך (לדוגמה איום גדול, לחץ, צורך בגיוס ההמון, צורך ביצירת תפיסת מציאות קוהרנטית, מטרה לנצח את האויב), חברות הנמצאות במצב של סכסוך בלתי נשלט מפתחות רפרטואר פונקציונלי של נרטיבים של אתוס

² המחלוקת בין היהודים הישראלים לבין הפלסטינים מתבססת על לפחות חמישה נושאים עיקריים. בהנחה שהעיקרון של חלוקת הארץ בין נהר הירדן והים התיכון יחד עם כינון מדינה פלסטינית מקובל על שני הצדדים, הנושא הראשון הוא גבולות השטחים שיהיו בשליטתה של המדינה הפלסטינית; הנושא השני הוא אופייה של המדינה הפלסטינית העתידית, ובעיקר אופיים של סידורי הביטחון; הנושא השלישי הוא האופן שבו שתי הישויות הלאומיות יחלקו את ירושלים וישלטו בה; הרביעי הוא סוגיית ההתנחלויות היהודיות שהוקמו בשטחים הכבושים מאז 1967, הכוללות 570,000 מתנחלים יהודים ב-125 התנחלויות יהודיות; והנושא החמישי הוא הפתרון לבעיית פליטי 1948 ואולי אף לאלו מ-1967 (Morris, 2001; Ben-Ami, 2006). נוסף לנושאים כלכליים ולא-הסכמות על חלוקת משאבים טבעיים כגון מים, הזקוקים גם הם למענה, בשנים האחרונות הוסיף הצד היהודי הישראלי תנאי מרכזי לפתרון הסכסוך והוא ההכרה במדינת ישראל כמדינה יהודית.

הסכסוך³ ושל זיכרון קולקטיבי.⁴ נרטיבים תומכי סכסוך אלה הם פשטיים וחד-צדדיים, ומושתתים על מקורות תומכים, על הגברה של מידע התומך בהם ועל הדרה או אף השמטה של מידע הסותר אותם (Baumeister and Hastings, 1997; Bar-Tal, 2013; Bar-Tal, Oren and Nets-Zehngut, 2015; Oren, Nets-Zehngut and Bar-Tal, 2014). נרטיבים אלה, שיתוארו בהמשך, מקיימים יחסי גומלין מתמשכים עם רגשות קבוצתיים שהתפתחו, מזינים אותם וניזונים מהם (Bar-Tal, Halperin and de Rivera, 2007; Bar-Tal, Halperin and Pliskin, 2015; Halperin, 2014; in press; Tal, 2013). ברבות השנים, בשיאו של הסכסוך, הנרטיבים הופכים להגמוניים, ונתפסים על ידי מרבית חברי החברה ומנהיגיה כמרכזיים וכבעלי תוקף גבוה. הם משמשים כפריזמה לתפיסת מציאות הסכסוך ולעיבוד מידע חדש. עם הזמן הופכים נרטיבים קולקטיביים תומכי סכסוך אלה,⁵ שניתן לראותם גם כבעלי אופי אידיאולוגי, לעמודי התווך של תרבות הסכסוך ביחד עם אוריינטציות רגשיות קולקטיביות,⁶ ויוצרים זווית ראייה ייחודית של הסכסוך, שיכולה לבוא לידי ביטוי בדרכים שונות אך מאופיינת תמיד בתפיסת עולם ברורה וחדה (ראו Bar-Tal, 2007; 2010; 2013). נרטיבים אלו מדגישים את הניגודים בין זהויות יריבות ומעודדים שיח של "אחרות" (חלבי, 2000; בר-און, 2005) ושל "קורבנות תחרותית" בין הצדדים (Noor et al., 2012). מוסדות וערוצי תקשורת

³ אתוס הסכסוך מוגדר כתצורה של אמונות חברתיות משותפות מרכזיות המעניקות אוריינטציה דומיננטית ייחודית לחברה בהווה ובעתיד בהקשר של סכסוך בלתי נשלט (Bar-Tal, 2000; 2007; 2013). הוא מורכב משמונה תמות מרכזיות סביב סוגיות הקשורות לסכסוך, לדימויי קבוצת הפנים ולקבוצה היריבה: (1) אמונות חברתיות לגבי צדקת היעדים של צד אחד אשר מתוות את היעדים המתחרים, מצביעות על חשיבותם המשמעותית ומספקות את ההסברים והרציונל עבורם, ובה בעת מבטלות את היעדים של היריב; (2) אמונות חברתיות בנושא ביטחון המדגישות את החשיבות של בטיחות אישית והישרדות לאומית ומתוות את התנאים להשגתן; (3) אמונות חברתיות סביב דימוי עצמי קולקטיבי חיובי הקשורות לנטייה האתנוצנטרית לייחס תכונות, התנהגות וערכים חיוביים לחברה שאליה שייך הפרט; (4) אמונות חברתיות סביב קורבנות הנוגעות להצגה העצמית של קבוצת הפנים כקורבן הסכסוך; (5) אמונות חברתיות סביב דה-לגיטימציה של האויב אשר מתכחשות להומניות של היריב; (6) אמונות חברתיות של פטרויות היוצרות התקשרות למדינה ולחברה באמצעות קידום נאמנות, אהבה, אכפתיות והקרבה; (7) אמונות חברתיות של אחדות המתייחסות לחשיבות ההתעלמות ממחלוקות ומסכסוכים פנימיים בזמנים של סכסוכים בלתי נשלטים על מנת לאחד את כוחות החברה לנוכח האיום החיצוני; ולבסוף, (8) אמונות חברתיות של שלום המתייחסות לנושא השלום כשאיפה האולטימטיבית של החברה.

⁴ זיכרון קולקטיבי מוגדר כייצוגי עבר הזכורים על ידי פרטי החברה כהיסטוריה של החברה (Kansteiner, 2002).

⁵ נרטיבים קולקטיביים מוגדרים כ"מבנים חברתיים אשר מכוננים קשר הדדי קוהרנטי בין רצף של אירועים היסטוריים ונוכחיים; הם מתארים חוויות קולקטיביות של הקהילה המוטמעות במערכת האמונות שלה ומייצגות את הזהות המשותפת הסימבולית של הקולקטיב" (Bruner, 1990: 76).

⁶ אוריינטציה רגשית קולקטיבית מתייחסת לאפיון חברתי של רגש (למשל פחד או שנאה) המשתקף ברמה האינדיבידואלית והקולקטיבית ברפרטואר הפסיכו-חברתי, כמו גם בסמלים חברתיים מוחשיים ומופשטים וכן בתוצרים או בטקסים תרבותיים (Bar-Tal, 2001; 2013).

חברתיים מעבירים את הנרטיבים הללו לחברי החברה באמצעות מנהיגים, מסרים ממשלתיים, תקשורת המונים, מערכת החינוך, טקסים וכיוצא בזה (בר-טל, 2007). מוסדות החברה הרשמיים מנסים לשמר את המעמד ההגמוני של נרטיבים אלו, ועל כן חותרים לטרפד הצגה של מידע סותר שיחידים, קבוצות, ארגונים חוץ-ממשלתיים ואף מקורות בתוך התקשורת מנסים להציג.

הנחת היסוד המרכזית השנייה היא שבעוד נרטיבים ורגשות קולקטיביים אלה הם פונקציונליים במהלך הקונפליקט כאשר אין סימן כלשהו לשלום אפשרי (כלומר הם מסייעים להתמודד עם אתגרי הסכסוך), הרי שהם הופכים לחסמים רציניים בפני תהליך בניית שלום כאשר מופיע אור בקצה המנהרה ומסמן אפשרות לפתרון בדרכי שלום (לדוגמה רמזים מהאויב על נכונותו להתפשר, הופעה של מתווך אמין או הופעה של תכנית לפתרון הוגן). אופן פעולה זה של הנרטיבים תומכי הסכסוך אינו מפתיע, מכיוון שהם זוכים לטיפוח במשך עשורים רבים והם מוטבעים עמוק ברפרטואר החברתי. הם אינם מאפשרים עיבוד מידע שמזמין נקודות מבט חדשות שעשויות להניע תהליך שלום, כלומר הם מתפקדים כ"מערך משולב של תהליכי מחשבה, רגש והנעה, ביחד עם רפרטואר קיים של אמונות תומכות סכסוך, תפיסות עולם ואמוציות נוקשות שמובילות לעיבוד מידע מוטה ומעוות" (Bar-Tal and Halperin, 2011: 220).

על פי הנחת היסוד השלישית, בחברות רבות השקועות בסכסוך בלתי נשלט, בעיקר באלו הדמוקרטיות המאפשרות לפחות מידה מסוימת של פתיחות וביטוי חופשי, מתפתח לא פעם נרטיב אלטרנטיבי ששולל את הנרטיב תומך הסכסוך המעוגן באתוס הסכסוך ובזיכרון הקולקטיבי, ואף קורא תיגר עליו. נרטיב זה מתמקד בשלוש תמות עיקריות: יש אפשרות לפתור את הסכסוך בדרכי שלום; יש צורך להתפשר ועל כן יעדים חברתיים שהובילו לסכסוך חייבים להשתנות; והאויב יכול להיות שותף מהימן ולגיטימי בתהליך יצירת השלום (בר-און, 2005). כמו כן, לעתים כולל הנרטיב האלטרנטיבי גם מרכיבים של הצעת שלום שבכוחה להוביל ליישוב הסכסוך או מידע על מעשים לא מוסריים שמבצעים בני החברה. לרוב מפציעים רעיונות אלה אצל חלק קטן מתוך החברה, אך בתהליך ארוך והדרגתי הם לעתים מופצים ומתקבלים על ידי יחידים, קבוצות וארגונים חוץ-ממשלתיים, ואף על ידי מפלגות ומנהיגים פוליטיים (Christie, 2006; Gawerc, 2006; Cohrs and Boehnke, 2008; Vollhardt and Bilali, 2008; Bar-Tal, 2013). עם זאת, מחקריהם של בקרמן ושותפיו מצביעים על קשיים בהקניית נרטיבים אלטרנטיביים אלו, אפילו במסגרת של מוסדות חברתיים אוהדים (Bekerman, 2005; Bekerman and Maoz, 2005; Bekerman and Zembylas, 2012). מוסדות שמובילים את

הסכסוך עושים הכול כדי לחסום את מבשרי הדרך החדשה ולמנוע מהם להגיע לדעת הקהל באמצעות צנזורה, דה-לגיטימציה של מפיצי הנרטיבים החדשים ושל המידע שלהם, ענישה והצבת מכשולים באמצעות חקיקה (Bar-Tal, Oren, and Nets-Zehngut, 2014).

ג. המקרה הישראלי

ההנחות המוצגות לעיל הולמות את ההתפתחות של התרבות הפוליטית בישראל לאורך שנות הסכסוך. על פי מחקרים רבים (כהן, 1985; שוחט, 1991; בן-עזר, 1992; כספי ולימור, 1992; ברזילי, 1996; אוריין, 1996; אורן, 2005; בר-טל, 2007; מגל ואחרים, 2013; Oren, 2010; Podeh, 2002; Bar-Tal, 1998b), מרגע הקמת מדינת ישראל ב-1948 ועד לשנות השבעים המוקדמות, הנרטיבים תומכי הסכסוך היו הגמוניים ובאו לידי ביטוי בכל הערוצים והמוסדות, הרשמיים והלא רשמיים, כולל נאומי מנהיגים, דעת קהל, ספרות, טקסים, ספרי לימוד, חדשות ופרשנויות בעיתונים וברדיו, סרטים, מחזות תיאטרון, שפה וכיוצא בזה (בר-טל, 2007).

הסימנים הראשונים של התפתחות ראייה אלטרנטיבית של הסכסוך הופיעו בשנות השישים ובשנות השבעים המוקדמות, אך התרבו מאוד עם הגעתו של הנשיא המצרי אנואר סאדאת לירושלים ב-1977 והחתימה על הסכם השלום בין מצרים לישראל. ההקשר של הסכסוך הבלתי נשלט החל להשתנות ובד בבד החלה להתגבש תרבות חלופית, במיוחד בתחומי האמנות והאקדמיה ובקרב החברה האזרחית, אך גם בזירה הפוליטית (בן-עזר, 1997; Inbar and Goldberg, 1990; Bar-On, 1996; Chazan, 2006; Rynhold, 2007; Hermann, 2009). הסכם אוסלו עם הפלסטינים, שנחתם על ידי ראש הממשלה הישראלי יצחק רבין וראש אש"ף יאסר ערפאת, הביא עמו עידן חדש של תמיכה בשלום. אך עידן זה החל לגווע עם רציחתו של רבין ועלייתו לשלטון של בנימין נתניהו. הכישלון של ועידת קמפ דייוויד בשנת 2000 ופריצת האינתיפאדה הפלסטינית השנייה בישרו תקופה חדשה: הסלמה מחודשת של הסכסוך הישראלי-פלסטיני הנמשכת עד היום, שכל הניסיונות לסיימה באמצעות פתרון בדרכי שלום נכשלו. מגמה זו העצימה את התמיכה בנרטיבים התומכים בתרבות הסכסוך, אשר הפכו שוב לדומיננטיים בקרב חלק גדול של ההנהגה הפוליטית שמובילה את המדינה (דור, 2001; בר-טל והלפרין, 2008; Ben-Porat and Mizrahi, 2005; Hermann, 2007). עם זאת, הנרטיבים האלטרנטיביים של תרבות שלום לא נעלמו: הם חיים, מעוגנים בחוגי הייסוד

שלהם - אליטות אינטלקטואליות ותרבותיות, וגם בחלקים של חברה אזרחית ומפלגות פוליטיות וכן בקרב מיעוט של הציבור היהודי. ככאלו, הם מתחרים בנרטיבים המקובלים על חלק גדול של הציבור ומוציגים על ידי הממשלה ומוסדות רשמיים אחרים, כמו גם על ידי רובם הגדול של ערוצי תקשורת ההמונים (כספי ורובינשטיין, 2013; אלבז, 2014; Wolfsfeld, 2001; Streiner, 2009; Dor, 2006; Hermann, 2004). בחלק הבא ננסה לספק עדות לטענתנו שהנרטיבים הקולקטיביים תומכי הסכסוך הם בעלי תפקיד דומיננטי גם בהקשר העכשווי.

ד. התמות של הנרטיבים הקולקטיביים הישראליים תומכי הסכסוך

בחלק המרכזי של מאמר זה נציג את התמות המרכזיות של הנרטיבים הקולקטיביים תומכי הסכסוך כפי שהם מופיעים בתקופה הנוכחית בחברה הישראלית.⁷ הממצאים נאספו מסקרים, ממצעי מפלגות ומנאומים של מנהיגים - הראשונים מבטאים את עמדותיו של הציבור היהודי-ישראלי והאחרונים מבטאים את עמדות מנהיגיו. הסקרים מצביעים על רמת המוכנות של הציבור להתקדם בתהליך שלום משמעותי עם הפלסטינים (Risse-Kappen, 1991; Trumbore, 1998; Burstein, 2003; Ripsman, 2007). חשיבות מיוחדת ניתנת לדעותיהם של המנהיגים, משום שהם אלו שצריכים להחליט אם לפתוח במהלך משמעותי לקראת יצירת שלום ולהתחיל במשא ומתן עם הפלסטינים, בידיעה שמהלכים אלה יובילו לפשרות כואבות (מועלם, 2014; Herrmann, 1986; Auerbach, 1989; Auerbach and Ben-Yehuda, 1993; Kaarbo, 1997; Aronoff, 2009). סקירת ההשקפות של המנהיגים פותחת דרך להבנת העמדות שלהם בנושאי ליבה, אשר ייתכן שיצטרכו להשתנות אם ידקו ברצינות בשאיפותיהם לקדם תהליך שלום. יתר על כן, עמדות אלה מגלות מה אומרים המנהיגים לציבור הישראלי, שאמור להתכונן לפרידה מהנרטיבים תומכי הסכסוך כדי לחתור לאופקים חדשים של עשיית שלום. לכך יש חשיבות מיוחדת כיוון שהמנהיגים מגייסים את הציבור למטרות שונות ונתפסים בעיני

⁷ איתור שמונה התמות מבוסס על מחקרים שיטתיים נרחבים של החברה היהודית-ישראלית הנתונה בסכסוך בלתי נשלט (Bar-Tal, 2007; Oren, 2009). נמצא שתמות אלה שולטות גם בחברות אחרות המצויות בסכסוך בלתי נשלט, כגון סרביה, קוסובו, אלבניה, קרואטיה ובוסניה (MacDonald, 2002), ונפוצות גם בקרב ההוטו ברואנדה (Slocum-Bradley, 2008) ובקרב קפריסאים יוונים וטורקים (Papadakis, 1998; 2008; Hadjipavlou, 2007).

תומכיהם כסמכויות ידע (epistemic authorities) שיש לסמוך על דעותיהן. במאמר זה נבחן את עמדותיהם של מנהיגי מפלגות הניצבות במרכז המפה הפוליטית הישראלית, תוך תשומת לב מיוחדת לעמדותיו של ראש הממשלה בנימין נתניהו, שנתפס על ידי הציבור היהודי כאדם המתאים ביותר למלא תפקיד מרכזי זה. השקפותיהם של מנהיגים אלו הן בעלות השפעה ניכרת על מדיניות הממשלה ועל תפיסות הציבור היהודי בישראל.

טענתנו, בתמצית, היא שרמת הדבקות של המנהיגים והציבור בנרטיבים תומכי הסכסוך מספקת אינדיקציה טובה לגבי הבשלות שלהם לאימוץ פתרון שלום אשר יספק גם את צורכי היריב (Kelman, 2007; Bar-Tal, 2013). כאשר מנהיגים מהזרם המרכזי בחברה נתונה דבקים בנרטיבים תומכי סכסוך יקשה עליהם מאוד לנוע קדימה בתהליך של יצירת שלום, מכיוון שתפיסתם את הסכסוך ואת היריב משמשת כחסם פסיכולוגי-חברתי בפני יישום של תהליך השלום. התמות הבאות שיוצגו הן מרכזיות בנרטיבים תומכי הסכסוך.

1. צדקת היעדים

כמעט כל היהודים בישראל רואים בהקמת המדינה ב-1948 כמולדת ללאום היהודי מטרה מקודשת (בר-טל, רביב וארביב-אברמוביץ, בהכנה). למטרה זו יש מעמד של קונצנזוס. אך כיום חלק גדול מהמחלוקת עם הפלסטינים נסובה סביב השטחים שנכבשו במלחמת 1967. עבור רבים מהיהודים הישראלים, ההשתלטות הצבאית על הגדה המערבית במלחמת 1967 היא המשך השחרור של המולדת (Arian, 1995; Rosler, Sharvit, and Bar-Tal, 2015). לנוכח מחיקתו של הקו הירוק מהמפות, כולל ממפות הנלמדות בבתי הספר, ובשל ההתיישבות היהודית הנרחבת לאורך ולרוחב הגדה המערבית, חלק גדול מהציבור הישראלי החל לראות את הגדה המערבית כשטח יהודי, והנסיגות ממנה במסגרת הסכמים עם הפלסטינים נתפסות בעיניו כוויתור משמעותי על חלקי מולדת (אריאן, 1999; אורן, 2005; שנל ולביא, 2012; שנל ובר-טל, 2013). עמדות אלה מתבטאות בבירור בסקרי דעת קהל, שבהם רוב משמעותי מהציבור הישראלי היהודי (55%) מאמין ששטחי יהודה, שומרון ועזה הם שטחים "משוחררים" ולא "כבושים" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2008).⁸ יתרה מכך, רוב משמעותי (64%) מאמין גם שארץ ישראל שייכת אך ורק לעם היהודי (סמוחה, 2013).

⁸ הנתונים המוצגים במאמר זה נלקחו מסקרי דעת קהל שונים, ומתייחסים לאחוז הנשאלים שענו "תומך/תומך מאוד" או "מתנגד/מתנגד מאוד" ביחס לשאלה הרלוונטית.

באופן דומה, מצעי המפלגות היהודיות-ישראליות בבחירות 2015 התייחסו לזכות ההיסטורית של היהודים על ארץ ישראל, ארץ התנ"ך:

ארץ ישראל שייכת לעם היהודי עוד מימי התנ"ך, ורק בארץ הזו יכול עם זה להתקיים ולשגשג (הבית היהודי, 2015).

שיבת ציון לתפיסתנו לא הייתה לרעננה או כפר סבא, אלא למחוזות כיסופיו של העם היהודי כמו בית אל, חברון ושילה. בנוסף לכך אנו רואים במתנחלים החיים במחוזות אלה ציונים אמיתיים (יש עתיד, 2015).

גישות דומות באות לידי ביטוי גם בנאומים של מנהיגים פוליטיים ישראלים, לדוגמה בנאומיו של ראש הממשלה בנימין נתניהו:

העם היהודי אינו כובש זר. איננו הבריטים בהודו. איננו הבלגים בקונגו. זוהי ארץ אבותינו, ארץ ישראל, אליה הביא אברהם את בשורת האמונה באל אחד, בה התכונן דוד לקרב עם גוליית ובה חזה ישעיהו חזון של שלום עלי אדמות. שום סילוף של ההיסטוריה לא יוכל למחוק את הזיקה בת 4,000 השנים בין העם היהודי וארצו (משרד ראש הממשלה, 2011א).

וכן מפי מנהיגיהן של מפלגות מתונות יחסית, כגון "יש עתיד" או "המחנה הציוני":

למקום בו אנחנו עומדים עכשיו יש משמעות לאומית ורגשית עמוקה. בהרים ובישובים שחלפתי על פניהם בדרך הנה הוביל הנביא אלישע את חילותיו של מלך ארם אחרי שהיכה אותם בסנוורים. זו ההיסטוריה שלנו, זה האתוס הלאומי שלנו, אלה הנופים שמתוכם צמח העם היהודי (יאיר לפיד, 2012).

אנחנו חלק משרשרת הדורות, וכל אבן ומצבה כאן מספרים את סיפורה של חוליה נוספת בשרשרת. אנו נטועים עמוק באדמת אבותינו מצולקים, חזקים, גאים ונחושים (יצחק הרצוג, 2015).

תחושת הבעלות הבלעדית על הארץ מתחברת לנושא של זכות יישוב הארץ או התנחלות, שהוא פועל יוצא של הנושא הראשון ויש לו משמעות עצומה לגבי פתרון הסכסוך. כך, לדוגמה, נכתב במצעי הבחירות של מפלגת הבית היהודי:

ישראל הפכה להיות מדינת תל אביב. זו טעות היסטורית, וחייבים לתקנה. אנו נפעל לקידום ההתיישבות בכל חלקי הארץ: בנגב, ביהודה, בבקעה, בערבה, בשומרון, בגליל וברמת הגולן (הבית היהודי, 2013; 2015).

באופן דומה מבטאים מנהיגים פוליטיים ישראלים את החשיבות של זכות ההתיישבות בכל רחבי ארץ ישראל:

אני מחויב לבנייה בכל חלקי יהודה ושומרון (בנימין נתניהו, אצל רביד, 2014).

אנחנו התרגלנו שלערכים מותר לחיות בכל מקום: בנגב, בגליל, בשכם, בג'נין, ויש אזורים שאסורים ליהודים [...] איך אנחנו נותנים לגיטימציה שיהודי לא יוכל לחיות איפה שהוא רוצה בארץ ישראל? [...] אשר לשאלת ההתיישבות, יהודים צריכים ויכולים להיות בכל מקום בארץ ישראל (משה יעלון, אצל שרון, 2009).

מדינת ישראל קמה בזכות חומה ומגדל. איפה שיש התיישבות יהודית, שם יש ביטחון, שם אנחנו נישאר. ההשתלטות על הנגב והגליל זה לא במקרה, ולא במקרה שהצד השני לא מוכן לוותר על הקרקע (אביגדור ליברמן, 2013).

בשנים האחרונות הוסיף ראש הממשלה נתניהו מטרה נוספת להשגה כתנאי לפתרון הסכסוך, והיא הכרה של הפלסטינים במדינת ישראל כמדינת העם היהודי. דרישה זו מאיימת לאיין את הנרטיב הפלסטיני:

זה סכסוך בלתי פתיר כי הוא לא על שטח [...] זה לא שאתה יכול לוותר על קילומטר יותר ולפתור אותו. השורש של הסכסוך נמצא בכלל במקום אחר. עד שאבו מאזן לא יכיר בישראל כמדינה יהודית, לא תהיה שום דרך להגיע להסכם (בנימין נתניהו, אצל קרת, 2011).

סלע מחלוקת נוסף הניצב כסוגיה מהותית בלב הסכסוך הוא שאלת ירושלים. בלי חלוקתה לא ייתכן פתרון כיון שהפלסטינים העמידו את קביעת בירתם בירושלים כמטרה קדושה (לנדמן, 2010; 2003; Tetlock 1999), אך רוב רובם של היהודים משוכנעים שהיא עיר שחייבת להיות מאוחדת, שאין לחלקה ושהיא אבן היסוד של הקיום היהודי ומבטאת יסוד מקודש. לכן כבר שנים רבות חוגגת האומה היהודית את יום ירושלים ונשבעת שהיא לא תחולק עוד. ובכל זאת, סקרי דעת קהל מראים תוצאות לא אחידות שתלויות בניסוח השאלות ובהקשר של הסקרים. כך, למשל, מסקר של בן מאיר ובגנו-מולדבסקי מ-2012 עולה כי 63% מהאוכלוסייה היהודית מתנגדת לוותר על חלקים מירושלים לטובת הפלסטינים (Ben-Meir and Bagno-Moldavsky, 2013). אולם סקר אחרון של שני חוקרים אלו מראה ש-49% מהציבור היהודי מוכן לתמוך בהסכם שלום מפורט שכולל גם חלוקה של ירושלים (בן מאיר, 2014).

חשיבותה של ירושלים והתפיסה שהיא אינה ניתנת לחלוקה הודגשו בבחירות 2015 אפילו במצעי הבחירות של מפלגות פוליטיות ישראליות הנחשבות מתונות או יוניות יחסית:

ירושלים היא בירת ישראל הנצחית ואחדותה היא סמל לאומי מן המעלה הראשונה. ירושלים אינה רק מקום או עיר, אלא גם מרכזו של האתוס היהודי-ישראלי, והמקום הקדוש אליו נשאו יהודים את עיניהם בכל הדורות (יש עתיד, 2015).

חיזוק ירושלים ומעמדה כבירתה הנצחית של מדינת ישראל, והבטחת חופש דתי וגישה למקומות הקדושים לכל הדתות, לצד שמירה על ריבונות ישראלית (המחנה הציוני, 2015).

ראש הממשלה נתניהו ביטא גם הוא את אמונתו שירושלים שייכת לעם היהודי בלבד:

ישנם אלה שמאמינים שהבטחת עתיד עמנו משמעותה חלוקת ירושלים, אבל ירושלים היא לב לבו של עמנו ולא ניתן להבטיח את עתידנו על ידי עקירת לבנו. את העתיד מבטיחים באמצעות חיזוק הלב שלנו, וזה מה שאני עושה וזה מה שאני אמשך לעשות. אמשך לבנות את ירושלים, אמשך לעמוד איתן מול אומות העולם, אמשך לומר להן שירושלים תישאר תמיד בירתה המאוחדת של מדינת ישראל ובירתו המאוחדת של עם ישראל (משרד ראש הממשלה, 2012).

כעבור שלוש שנים חזר נתניהו על אותם הדברים בחגיגות יום ירושלים:

לפני 48 שנים נתאחו קרעיה של בירתנו ירושלים, והיא שבה להיות עיר שחוכרה לה יחדיו. חלוקתה גרמה לניווט - איחודה הביא לפריחתה. ועל כן ירושלים לא תהפוך עוד לעיר פצועה ומבוטרת; אנחנו נשמור לעד על ירושלים מאוחדת בריבונות ישראל [...] מאשר בכל זמן אחר, ביום המיוחד הזה ברור לנו שירושלים המחולקת היא זיכרון עבר. העתיד שייך לירושלים השלמה שלא תחולק עוד - עיר שהיא "כְּלִילַת יְפִי, מְשׁוֹשׁ לְכָל הָאָרֶץ" (משרד ראש הממשלה, 2015).

עמדות דומות נשמעו גם מפי מנהיגים של מפלגות מתונות יותר:

ירושלים היא לא מקום, היא הרעיון המכונן של הישראליות והאתוס הבסיסי שלנו. אפשר להגיע להסדר גם בלי לוותר על ירושלים. אנחנו את ירושלים לא נחלק. לא משנה מה יקרה. ואם זה אומר שבסוף לא יהיה הסדר, אז לא יהיה הסדר. מדינות לא מנהלות משא ומתן על הבירה של עצמן (יאיר לפיד, אצל נחמיאס, 2014).

הריבונות הישראלית כאן, במקום הזה, בירושלים, היא הביטוי לחיבור ההיסטורי בין עם לארצו שהתממש במימוש הריבונות על ירושלים. זה המקום בו אנו מאוחדים, וכך נישאר - המקום הקדוש הזה, המקום ההיסטורי הזה, המקום אליו אנו מחוברים בעמקי נשמתנו, יישאר בריבונות מדינת ישראל לעד (ציפי לבני, אצל ליס, 2014).

מול צדקת היעדים של הצד היהודי עומדת השאלה לגבי יחסה של ההנהגה היהודית ליעדים של הפלסטינים, ובמיוחד להקמת מדינה עצמאית משלהם,

שהיא יעד מקודש על פי תפיסתם (לנדמן, 2010). הדילמה אשר באה כאן לידי ביטוי נוגעת להסכמת הצד היהודי לחלוקת הארץ לשתי מדינות. בנאומו המפורסם של בנימין נתניהו באוניברסיטת בר-אילן הצהיר ראש הממשלה הישראלי בפעם הראשונה על הסכמתו לחלוקת הארץ כעיקרון כללי בלי לפרט את פרטי החלוקה, כאשר אמר:

אבל צריך גם כאן לומר את כל האמת: בלב חבלי המולדת היהודית חי היום ציבור גדול של פלסטינים. אנחנו לא רוצים למשול בהם, לא לנהל את חייהם, ולא לכפות עליהם את הדגל שלנו או את התרבות שלנו. בחזון השלום שלי חיים בארץ הקטנה שלנו שני עמים חופשיים זה בצד זה, בשכנות טובה ובכבוד הדדי. לכל אחד הדגל שלו, ההמנון שלו והשלטון שלו. ואיש מהם אינו מאיים על הביטחון ועל הקיום של שכנו (הארץ, 2009).

עם זאת, במערכת הבחירות של 2015 הבטיח בנימין נתניהו לבחוריו:

בתנאים שהם רוצים כרגע, מדינה פלסטינאית אינה באה בחשבון [...] נאום בר-אילן אינו פג תוקף, אך הפלסטינאים פשוט עיקרו אותו מתוכן. הם בחרו ללכת לעימות, במקום למו"מ (בנימין נתניהו, אצל סגל ולוי, 2015).

"כל מי שהולך להקים מדינה פלסטינית נותן שטח לאיסלאם הקיצוני...".
ולשאלה שנשאל: "אם אתה ראש ממשלה, לא תקום מדינה פלסטינית?"
ענה "אכן" (בנימין נתניהו, מצוטט אצל כהנא, 2015).

מאז מערכת הבחירות מנסה נתניהו להסביר את הסתירה המובנית בעמדותיו:

אינני רוצה פתרון של מדינה אחת, אני רוצה פתרון שלום של שתי מדינות שיהיה יציב ובר-קיימא. אבל, כדי שזה יקרה, הנסיבות צריכות להשתנות [...] לא שיניתי את מדיניותי [...] מה שהשתנה זו המציאות (בנימין נתניהו, אצל רביד וחורי, 2015).

אני רוצה להביע מחדש את מחויבותי לשלום. אני רוצה שלום שיסיים את הסכסוך עם הפלסטינים אחת ולתמיד. עמדתי לא השתנתה. איני תומך בפתרון של מדינה אחת. אני לא חושב שזה פתרון כלל. אני תומך בחזון של

שתי מדינות לשני עמים ובמדינה פלסטינית מפורזת שתכיר במדינה היהודית (בנימין נתניהו, אצל רביד וחורי, 2015א).

2. ביטחון

ברמה הכללית ביותר, יהודים ישראלים מאמינים שהגנה והבטחת קיום בטוח הם האתגרים המרכזיים של מדינת ישראל ושל אוכלוסייתה היהודית החיה תחת איום קיומי מתמיד. הם מאמינים שכוונותיהם של הערבים, וביניהם גם הפלסטינים, נשארו השמדת מדינת ישראל והיהודים שגרים בה (67% מהיהודים הישראלים ב-2012; Ben-Meir and Bagno-Moldavsky, 2013). הם מאמינים שסכנת שואה נוספת לא פסה אלא קיימת, ורק הצורך משתנה. הם רואים את מדינת ישראל כאי של שפיות או כווילה בג'ונגל, המוקפת במדינות, לאומים, קבוצות אתניות וארגונים עוינים, והמציאות הקשה שהתפתחה באזור בשנים האחרונות משמשת עבורם הוכחה ברורה לצדקת תפיסה זאת (נתניהו, 1995; Sharon, 1989; Bar-Tal, Jacobson and Klieman, 1998; Ben-Meir and Bagno-Moldavsky, 2013). בהקשר הנוכחי, שיגור הטילים המתמשך של חמאס על אזרחי המדינה מספק לאוכלוסייה היהודית הוכחה לכוונות ההשמדה של לפחות חלק לא מבוטל מהעם הפלסטיני. כמו כן, הניסיונות הפלסטיניים המתמשכים להוציא לפועל פעולות אלימות, השיח האנטי-ישראלי הנרחב בערוצי תקשורת פלסטיניים רבים ופעולות פלסטיניות בזירה הבין-לאומית מחזקים את תפיסת האיום (מכון ראות, 2010; כהנא, 2014; מלך, 2014). אמונות אלה באות לידי ביטוי מובהק במצעים של הסיעות הפוליטיות הישראליות השייכות לזרם המרכזי:

לפתחה של מדינת ישראל רובצים איומים רבים: האיום שיוצרת תכנית הגרעין האיראנית; [...] עליית התנועות האסלאמיות במצרים ובמדינות אחרות בעקבות מה שמכונה "האביב הערבי"; מלחמת האזרחים המתמשכת בסוריה; טרור הסייבר; וכמובן הטרור האסלאמי ועליית תנועת החמאס בעזה. על כך יש להוסיף את מסע הדה-לגיטימציה המחריד המתנהל נגד ישראל באירופה ובארה"ב (יש עתיד, 2015).

מפת האיומים המתרחבת באזורנו מחייבת את המשך בניין הכוח של צה"ל תוך איזון נכון ואחראי עם צרכיה הנוספים של החברה הישראלית [...]

התהליכים העוברים על העולם הערבי בשנים האחרונות מייצרים איומים חדשים על מדינת ישראל (המחנה הציוני, 2015).

מדינת ישראל נמצאת כיום במערכה בין-לאומית סוערת. בימים אלה, יותר מתמיד, הולך ומתחזק הצורך שלנו, כישראלים, לקחת אחריות לגורלנו ולעתידנו, ולפעול בצורה מפוכחת ואמיצה [...] כיום עובר המזרח התיכון שינויים גיאופוליטיים המציגים הזדמנויות אזוריות לצד איומים חדשים [...]. לישראל הזכות והחובה להגן על עצמה מפני איום קיומי (כולנו, 2015).

תפיסות דומות משתקפות שוב ושוב בנאומיהם של מנהיגים ישראלים, לדוגמה בדבריו של ראש הממשלה נתניהו:

מיום לידתה של ישראל כוחות רבים נערכו להכחידה. הם לא הצליחו במזימתם, הם לעולם לא יצליחו. מדינת ישראל כולה היא אי שטוף אור של יציבות וקדמה במרחב שהוא אפל, רועש וגועש (משרד ראש הממשלה, 2013).

גם בדור הזה קמים עלינו לילות. אתם רואים את גלי השנאה בעולם כולו, קנדה, אוסטרליה, פקיסטן, וגם כאן, יום יום. אנחנו נלחמים בזה, מעטים מול רבים ואנחנו יכולים להם (בנימין נתניהו, מצוטט אצל קם, 2014).

וכן בדבריו של נפתלי בנט:

בכל דור ודור קמים עלינו לילות, בכל פעם צורר ואויב אחר, אך הרעיון והמוניע זהים ויש להם רק הסבר אחד - שנאה ופחדנות. שנאה לעם היהודי ולערכים שהוא מייצג ופחדנות להתמודד עם המראה המוסרית המוצבת כנגדם. שרשרת הנופלים במערכות ישראל ארוכה עד מאוד, והיא נוגעת בכל בית בכל משפחה לאורך כל הדורות - מיהונתן בן שאול, עבור באנשי היישוב, דרך לוחמי המחתרות ועד ללוחמי צה"ל וכוחות הביטחון (נפתלי בנט, מצוטט אצל קם ואנגל-משאלי, 2015).

תפיסות איום אלו מבוססות על ההיסטוריה הארוכה של הסכסוך הפלסטיני-ישראלי, אשר לפי התפיסה היהודית החל במלחמת 1948, שנפתחה ביוזמת

הקהילה הפלסטינית ומדינות ערב, והמשכו בניסיונות של מדינות ערב לפגוע במדינת ישראל ב-1956 וב-1967, ובניסיון החמור ביותר ב-1973 לכבוש שטחים בשליטת ישראל. כמו כן, לפי תפיסה זו התקפות הטרור הפלסטיניות המתמשכות מאז שנות החמישים של המאה העשרים על האוכלוסייה האזרחית באמצעות רובים, סכינים, אבנים, פצצות, פיגועי התאבדות וטילים מהוות איום על הביטחון האישי של האוכלוסייה האזרחית הישראלית.⁹ לזיכרון קולקטיבי זה חייבים להוסיף את הזיכרון הקולקטיבי של ההתנסויות הקשות בגולה, שכללו פגיעות שיטתיות ומתמשכות ביהודים ששיאן בניסיון המאורגן להשמדת העם היהודי בתקופת מלחמת עולם השנייה על ידי הנאצים (שגב, 1991; זפרן ובר-טל, 2006; בר-טל, מגל והלפרין, 2010).

על פי התפיסה היהודית, ישראל מצליחה לשרוד רק הודות לשימוש יעיל בעוצמה צבאית במשך השנים (אריאן, 1999; אורן, 2005). יתרה מכך, יהודים רבים מאמינים שאינם יכולים לסמוך על שום מדינה (חוץ מארצות הברית) בגלל האנטישמיות הרווחת בקרב רוב העמים, ולכן על ישראל להתמודד עם האיומים גם מבלי להתחשב בדעת הקהילה הבין-לאומית. מנהיג הבית היהודי נפתלי בנט ביטא תפיסה זאת: "הגמגום וההססנות הבין-לאומית בעניין סוריה מוכיחים שוב - אין למדינת ישראל על מי לסמוך חוץ מאשר על עצמה. ממינכן 1938 ועד דמשק 2013 שום דבר לא השתנה" (בנט, 2013). נוסף לכך, המנהיגים וגם רובו של הציבור מאמינים שבעיית הביטחון של מדינת ישראל היא בעיה ייחודית מאוד, כזו שזר לא יכול להבין, ולכן מומחים מהעולם אינם יכולים לייעץ איך לפתור אותה במסגרת הסכם שלום; רק אנשי ביטחון יהודים מבינים את הצרכים הביטחוניים של מדינת ישראל (Merom, 1998). כמו שאמר יעלון בהעריכו את תכניתו של גנרל ג'ון אלן, שעליה עמלו כ-160 מומחים: "תכנית הביטחון האמריקנית לא שווה את הנייר שעליו נכתבה - אין בה ביטחון ואין בה שלום" (שיפר, 2014).

השימוש של ישראל בכוח כולל סוגים שונים של אמצעים, החל מפעולות נקם ומלחמות הכרחיות וכלה בייזום של פעולות אלימות שונות. הוא כולל שליטה, פיקוח ואף דיכוי הכרחיים של האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים ובישראל, ואף על פי שאלה פעולות קשות לעתים, הן נתפסות כהכרחיות על מנת לסכל התקפות על האוכלוסייה היהודית הישראלית (נתניהו, 1995; Sharon, 1989). על כן כל האמצעים הללו נתפסים כשקולים, כמוצדקים

⁹ תפיסות אלו לגבי ההיסטוריה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני מייצגות את הנרטיב הציוני לגבי הסכסוך. הצד הפלסטיני מחזיק בתפיסה היסטורית שונה של הסכסוך, המתבססת על נרטיב שונה, מינוחים שונים ותיאור שונה של רצף האירועים (ראו שקד, 2015).

וכעומדים בסטנדרטים המוסריים. הציבור החרד אף דורש לעתים קרובות שימוש בכוח רב יותר. כך, לדוגמה, סקרים חוזרים של דעת קהל מראים כי מרבית הציבור היהודי-ישראלי מסכים עם אמירות כגון "כל האמצעים כשרים במאבקה של ישראל בטרור הפלסטיני" (כ-70%), או "כל פעולה צבאית שישראל יוזמת היא מוצדקת" (כ-55%; Ben-Dor, Canetti and Lewin, 2012). כמו כן, במהלך מבצע "צוק איתן" בעזה ב-2014, 48% מהאוכלוסייה היהודית חשבו שהשימוש בכוח במהלך המבצע היה ראוי ו-45% נוספים חשבו שהשימוש בכוח היה מועט מדי (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014א). באופן דומה, מנהיגים פוליטיים ישראלים מצדיקים שימוש באמצעים קיצוניים נגד הפלסטינים:

ההבדל מעולם לא היה ברור יותר כפי שהוא היום: חמאס, כמו אל-קאעידה, אל-נוסרה, דאעש, בוקו חראם, אל שבאב, חיזבאללה אשר נתמך בידי איראן, כולם מייצגים סכנה ברורה ומיידידת לשלום והביטחון העולמיים, ולתרבויות המשותפות שלנו. הקרב בקבוצות אלו הוא בלתי נמנע, וחשוב שלא לתת לאף אחת מהן להצליח [...] אני בטוח שהאיסלאם הקיצוני ייעלם. אסור לנו להרשות לאף אחד להתעלם עד שזה יקרה (בנימין נתניהו, nrg חדשות, 2014).

תולדות המפעל הציוני זרועות פעולות איבה. כל הפעולות נועדו להרוג אותנו וכל האמצעים כשרים בעיני המרצחים. אך עמנו לא ייסוג מפירות חייו. לא ניכנע ולא נוותר ונרדוף אחר המפגעים עד חורמה ונכה בהם בכל מקום (בנימין נתניהו, אצל ילון וצנזה, 2013).

אין תקווה מול החמאס. זה ארגון טרור, אין תקווה לשלום ומולם צריך לפעול בכוח (ציפי לבני, אצל סיידלר, 2014).

אזרחינו הותקפו יומם ולילה ואני מצאתי את עצמי במקלט כמו בימי ילדותי. החוויה הזו עוררה משהו בעומק נשמתו ואני מאמין שבמאבק בטרור אין מקום לשום פשרה (יצחק הרצוג, אצל דגוני, 2015).

3. דה-לגיטימציה של הערבים ובעיקר של הפלסטינים

למרות השינויים בדימוי הערבים והפלסטינים בקרב יהודים ישראלים, המאפיינים הבסיסיים המיוחסים להם של חוסר אמינות ומזג אלים מציבים מכשול משמעותי בפני תהליך השלום (Bar-Tal and Teichman, 2005). כמו

כן, בשנים האחרונות נתפסים פלסטינים מהחמאס על ידי חלק גדול מהציבור היהודי בישראל כפונדמנטליסטים דתיים הקשורים לארגונים איסלאמיים רדיקליים, כגון המדינה האסלאמית (דאע"ש).

ערבים, ובעיקר פלסטינים, נתפסים באופן סטריאוטיפי גם כחסרי רגישות לחיי אדם בשל ההתקפות הבלתי פוסקות שלהם על האוכלוסייה היהודית ובשל השימוש שהם עושים באוכלוסייה אזרחית פלסטינית במסגרת פעולות שגורמות לאובדן חיי אדם (Bar-Tal and Teichman, 2005). כמו כן הם נתפסים כאנטי-ישראלים וכאנטי-יהודים, וכמי שכוונתם היא לפגוע ביהודים. למעשה, רבים מקרב היהודים מאמינים שהפלסטינים כלל אינם מתכוונים להשיג הסכם עם ישראל מכיוון שהם החמיצו כל כך הרבה הזדמנויות וסירבו להצעות הטובות ביותר שהוצעו להם.

גישות אלה משתקפות בבירור בסקרים חוזרים של דעת קהל ישראלית, שבהם פלח גדול מהאוכלוסייה הישראלית יהודית (50%) מאמין שערבים הם בלתי אמינים (סמוחה, 2013). על פי סקרים אחרים, 77% מהציבור הישראלי היהודי מאמין ש"הפלסטינים הוכיחו את עצמם כבלתי אמינים", ו-60% מאמינים שהמוסר הפלסטיני הוא "נמוך יותר מהסטנדרטים של חברות אנושיות אחרות" (Pliskin et al., 2014). מעניין במיוחד שלתמה של דה-לגיטימציה של הערבים, ובמיוחד של הפלסטינים, יש הסכמה רחבה גם בקרב לא מעט מבין האנשים בציבור היהודי המגדירים את עצמם כשמאל (בר-טל, רביב וארביב-אברמוביץ, בהכנה). כתוצאה מכך ומסיבות אחרות, כ-70% מהציבור הישראלי היהודי חושב שאין אפשרות לפתרון של שלום עם הפלסטינים (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014; Ben-Meir and Bagno-Moldavsky, 2013).

תפיסות דומות באות לידי ביטוי בנואמים של מנהיגים פוליטיים ישראלים המדגישים את השנאה הפלסטינית כלפי ישראל, כמו גם את הזילות של ערך חיי האדם בידי הפלסטינים:

בחברה המערבית אנו מקדשים את ערך החיים, ואילו רבים בחברה הערבית מקדשים את המוות. כאשר חיי אדם אינם נחשבים, איך אפשר לדבר על זכויות אדם, זכויות נשים וחופש ביטוי? (משה יעלון, מצוטט אצל הירש, 2013).

תהום מוסרית רחבה ועמוקה מפרידה בינינו לבין אויבינו. הם מקדשים את המוות - אנחנו את החיים. הם מקדשים את האכזריות - ואנחנו את הרחמים (בנימין נתניהו, משרד ראש הממשלה, 2014 א).

בואו נדמיין לרגע מה יקרה אם בעקבות הקריאה הזאת בעיתון צה"ל יניח את נשקו ויפסיק להגן על אזרחי ישראל ל-24 שעות. מה אתם חושבים שיקרה? [...] תגו לי לספר לכם: קיצונים איסלאמיים ירצחו את כולנו. נשים וילדים קודם. זה מה שהם עושים לאחיהם בסוריה, עיראק, אפגניסטן, תימן וכל אורך העולם הערבי. איזה סיכוי יש שהם ירחמו עלינו? (יאיר לפיד, Lapid, 2015).

כמו כן, הציבור הישראלי היהודי מאמין שערבים, ובעיקר פלסטינים, אחראים לפרוץ הסכסוך שממשיך להתקיים עד היום (70% מהם; סמוחה, 2013). תפיסה דומה נשמעת בדבריהם של מנהיגים ישראלים:

הם (הערבים) פתחו במלחמה. גם הטבחים של 1920 והמאורעות של 1936, או אפילו מלחמת העצמאות - הם אלה שפתחו במלחמה [...] ברצועת עזה, יש להם רציפות טריטוריאלית והם יכלו לקבל החלטה שלא מייצרים ומייצאים רקטות, אלא מגדלים תותים, ומייצאים אותם. זו החלטה שלהם (משה יעלון, אצל מצליח, 2014).

ב-2005, כחלק מתכנית ההתנתקות מעזה, ישראל נסוגה ללא תנאי מרצועת עזה, פירקה התנחלויות והסיגה את צבאה מהאזור. ציפינו שהפלסטינים ינצלו את ההזדמנות לבנות בתי ספר, בתי חולים או מפעלים. אבל במקום זאת הם סילקו את הרשות הפלסטינית מעזה והביאו את חמאס - ארגון טרור איסלאמי קיצוני מהסוג הגרוע ביותר (יאיר לפיד, Lapid, 2015).

היחוסים המתוארים לעיל מובילים לאמונה המרכזית שלא רק שהפלסטינים אינם פרטנרים להסכם, אלא גם שאם יחתם הסכם הוא לא יחזיק מעמד בגללם. כך, לדוגמה, בסקר האחרון של בן מאיר כשני שלישים (67%) מהיהודים בישראל העריכו כי לא ניתן להגיע להסדר עם הפלסטינים (בן מאיר, 2014). אמונה זו מהדהדת באופן צלול בנאומים של מנהיגים פוליטיים ישראלים:

מדוע מתקיים הסכסוך הזה למעלה מ-60 שנה? האמת הפשוטה היא ששורש הסכסוך היה ונשאר הסירוב להכיר בזכותו של העם היהודי למדינה משלו במולדתו ההיסטורית [...] ככל שאנו מתקרבים להסכם שלום איתם, הם מתרחקים ממנו. הם חוזרים ומעלים תביעות שאינן מתיישבות עם רצון לסיים את הסכסוך (בנימין נתניהו, הארץ, 2009).

ברור למדי כי בנוגע למשא ומתן, אין כל רצון מצד הפלשתינאים להגיע להסכם עם ישראל [...] בכל פעם שמושגת התקדמות ועליית מדרגה במשא ומתן, הפלשתינאים צועדים שני צעדים לאחור [...] לפיכך, ברור כי הבעיה האמיתית אינה ההתנחלויות ביהודה ושומרון אלא הסירוב המוחלט של הפלשתינאים, פעם אחר פעם, להגיע לשלום (אביגדור ליברמן, משרד החוץ, 2014ב).

יש שאלה אחת שרודפת אותי והיא האם הפלסטינים באמת רוצים מדינה עצמאית משלהם [...] הפלסטינים הם האומה הראשונה בהיסטוריה שמתייחסת לעצמאות כמשחק סכום אפס. הם אומרים: או שתתנו לנו 100 אחוז ממה שאנו רוצים או שאנחנו לא רוצים זאת כלל [...] אני זוכר את אהוד ברק ב-2000 ואת אולמרט ב-2008. אלו היו דוגמאות לשני הסכמים מאוד הוגנים שהוצעו לפלסטינים. במשחק ההאשמות, אני לא מאשים את הצד שלנו. רוב החסמים מוצבים על ידי הצד הפלסטיני (יאיר לפיד, מצוטט אצל Horovitz, 2014).

אין לנו פרטנר היום. אתם רוצים לתת את המדינה הזו לאבו מאזן שמסית נגדנו גם ברשות וגם בעולם? אין עם מי לדבר בצד השני. כל הנושא הזה של מו"מ זה אמירות מיותרות ושיחות שלא מובילות לשום מקום (משה כחלון, אצל סגל ולוי, 2015א).

4. האדרה של יהודים

בניגוד לתפיסתם את הפלסטינים, יהודים ישראלים רואים את עצמם כמתורבתים, מודרניים ומוסריים (ידגר, 2004; 2002; Hazani, 1993). סקרי דעת קהל מראים שהציבור הישראלי היהודי מאמין שיהודים באופן כללי חכמים יותר מבני עמים אחרים ובעלי ערכי מוסר געלים יותר (77% ו-57% בהתאמה; Pliskin et al., 2014). סקרים אחרים מגלים שהציבור מתגאה במיוחד בהישגים המדעיים והטכנולוגיים של מדינת ישראל (91%; יער וליפסקי, 2008). דעות דומות מופיעות במצע המפלגות בבחירות. לדוגמה, "הבית היהודי" הכריז:

מדינת ישראל היא אי של דמוקרטיה וחופש בתוך אוקיינוס של משטרים ערביים טוטאליטריים. היא המוצב הקדמי של העולם המערבי אל מול הנחשול האסלאמי (הבית היהודי, 2013; 2015).

מנהיגים ישראלים מדגישים לעתים קרובות בנאומיהם את אופייה הדמוקרטי והסובלני מבחינה דתית של מדינת ישראל, ואת הניגוד בינה לבין שאר מדינות האזור:

באזור בו נשים נסקלות, הומוסקסואלים נתלים ונוצרים נרדפים, ישראל ניצבת כמגדלור. היא שונה. כפי שחזתה הסופרת האנגלייה הדגולה ג'ורג' אליוט לפני למעלה ממאה שנה, לכשתוקם המדינה היהודית היא "תזרח כמו כוכב בהיר של חופש בתוך ים העריצות במזרח" [...] יש לנו תקשורת חופשית, בתי משפט עצמאיים, כלכלה פתוחה, שיח פרלמנטרי תוסס [...] מתוך 300 מיליון הערבים החיים במזרח התיכון וצפון אפריקה, רק ערביי ישראל נהנים מזכויות דמוקרטיות אמיתיות (בנימין נתניהו, משרד ראש הממשלה, 2011א).

האם הם [אמנים בריטיים] יודעים שעזה נשלטת על ידי חמאס, ארגון טרור שמעניש על הומוסקסואליות בתליה? שמגביל מאוד את החירות של נשים? [...] היכן שיהודים ונוצרים אינם יכולים לגור? [...] או אולי הם היו מעדיפים משטר דמוקרטי, כמו בישראל, היכן שנשמרים חופש הדעה וחופש העיתונות, זכויות הקהילה הלהט"בית מוגנות על פי חוק. היכן שמוסלמים ונוצרים יושבים בבית המשפט העליון, בכנסת ובתפקידים בכירים בצבא (יאיר לפיד, 2015, Lapid).

הדברים שעשתה ארה"ב בגואנטמו לא היו עוברים כאן אישור בית משפט עליון. יש לנו דמוקרטיה חזקה ובית משפט עליון המגן על זכויות אדם יותר מכל מקום אחר בעולם (יצחק הרצוג, מצוטט אצל שניידר, 2014).

יתר על כן, סקרי דעת קהל הראו שרוב הציבור הישראלי יהודי (68%) רואה את צה"ל כצבא המוסרי ביותר (Ben-Dor, Canetti and Lewin, 2012). מנהיגים פוליטיים ישראלים מדגישים גם הם את אופיו המוסרי בנאומיהם, ומציגים את צה"ל כצבא המוסרי ביותר בעולם:

אין צבא מוסרי יותר מצה"ל והוכחנו את זה פעם אחר פעם, מול האויבים השפלים ביותר שמקדשים את המוות ואת הברבריות, בשעה שאנחנו מקדשים את החיים ואת הנאורות (בנימין נתניהו, משרד ראש הממשלה, 2010).

מדינת ישראל לא מובנת לעולם ולמי שמציב סימני שאלה על זכות קיומה של ישראל כמדינה יהודית, להם נאמר שאין צורך מהערכים בשמם נלחמו

הנופלים מצוידים בעמוד שדרה מוסרי שלא ניתן לפקפק בו [...] לא ניתן לזר לשפוט את צה"ל בעדשה מעוותת, כי צה"ל הוא צבא מוסרי ולא אתן לאף אחד לטעון אחרת (ציפי לבני, אצל קם ואנגל-משאלי, 2015).

5. תחושת עצמי של קורבנות קולקטיבית

קורבנות קולקטיבית משמעה "דפוס חשיבה קבוצתי שנולד מתפיסה של פגיעה מכוונת בעלת השלכות חמורות וממושכות על הקולקטיב מצד קבוצה או קבוצות אחרות, פגיעה שנתפסת כבלתי ראויה, בלתי הוגנת ובלתי מוסרית וכזו שהקבוצה לא יכלה למנוע" (Bar-Tal, Chernyak-Hai, Schori and Gundar, 2009: 238). דפוס חשיבה זה מאפיין במידה רבה מאוד את תפיסת העצמי היהודית. יהודים ישראלים רואים את עצמם כקורבנות של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ובפרט של ההתנגשויות הצבאיות האינסופיות (זרובל, Ben-Shaul, 1997; Podeh, 2002; Schori-Eyal, Halperin, and Bar-Tal, 2014). מרבית היהודים הישראלים מאמינים שההתנגשויות האלימות פרצו ביוזמת הפלסטינים, ללא התגרות ומתוך מטרה לפגוע ביהודים, וכן שיהודים ישראלים פעלו על מנת לסכל אלימות פלסטינית או שהפעולות היהודיות היו גמול לפעולות האלימות של הפלסטינים. לדוגמה, בהקשר הנידון כאן, יהודים ישראלים תפסו את עצמם כקורבנות של התקפות החמאס רבות השנים על אוכלוסייה אזרחית. סקרי דעת קהל במהלך מבצע "עמוד ענן" ב-2012 הראו ש-80% מהציבור הישראלי-יהודי ראה את עצמו כקורבן של תוקפנות פלסטינית, ואת המבצע הצבאי כתגובה לתוקפנות זו (Pliskin et al., 2014). עמדה זו באה לידי ביטוי גם בנאומיהם של מנהיגים ישראלים:

לא חיפשנו את המלחמות הללו, הן נכפו עלינו. אבל, כאשר הותקפנו, ידענו שאין לנו האפשרות להפסיד אפילו בקרב אחד (בנימין נתניהו, משרד ראש הממשלה, 2011ב).

מלווים בתחושת צדק עמוקה יצאו הם להילחם את מלחמת העם הזה. ומלחמתם נעשתה בתחושת אין ברירה שנתנה להם את הכוח לצאת לקרב (ציפי לבני, 2015).

תחושה זו מבוססת כאמור על תפיסה תרבותית ארוכת שנים של קורבנות קולקטיבית המעוגנת בהיסטוריה היהודית. ההיסטוריה היהודית המועברת מדור לדור מלמדת שמאז חורבן בית שני ותחילת הגלות הכפויה בתקופה

הרומית, דרך ימי הביניים, הרפורמציה, המהפיכה התעשייתית ועד היום, יהודים היו קורבנות באופן עקבי ומתמשך (Liebman, 1978). במהלך היסטוריה ארוכה זו הם חוו רדיפה, הכפשה, מיסוי מיוחד, הגבלות, המרה כפויה, גירוש ופוגרומים (ראו לדוגמה (Poliakov, 1974; Grosser and Halperin, 1979). נתוני דעת קהל מראים ש-77% מהציבור הישראלי יהודי סבור כי לאורך ההיסטוריה היו היהודים נרדפים באופן תמידי (Pliskin et al., 2014). דעות דומות באות לידי ביטוי בנאומיו הציבוריים של ראש הממשלה נתניהו:

המהפך הראשון והנורא בחיי העם היהודי היה הפיכתו מעם גאה הנלחם על חירותו בתקופה הקדומה, לעם נרמס, חסר ארץ וחסר ישע בתקופה הגלות [...] עם אובדן עצמאותנו וארצנו, הלך ונשחק בהדרגה כוח ההתנגדות היהודי. במשך קרוב ל-2000 שנות גלותנו, הפכו היהודים לקיבוץ אנושי חסר מגן, שהיה נתון לגמרי לחסדי אחרים. והתוצאה ידועה: נפילה מבריא עמיקתא לבור עמוק עוד יותר, מטרגדיה לטרגדיה, עד כדי סיכון עצם קיומו (משרד ראש הממשלה, 2009א).

הדעה המתוארת לעיל נתמכת בידי עדות רבת משמעות בהיסטוריה היהודית: השואה, הניסיון של גרמניה הנאצית להשמיד את היהודים במהלך מלחמת העולם השנייה. אף על פי שהשואה התרחשה באירופה, לזיכרון הקולקטיבי שלה יש השפעה כבדת משקל על הסכסוך הנוכחי בכך שהיא הטראומה היהודית הנבחרת (Schori-Eyal, Klar and Roccas, 2009; Klar, Schori- Eyal and Klar, 2013). לפני שנים כתב פובליציסט ישראלי ידוע:

השואה נותרה הטראומה הבסיסית של החברה הישראלית. לא ניתן להפריז בחשיבותה לתהליך בניית האומה [...] קיים אלמנט חבוי של היסטוריה בחיים בישראל הנובע במישרין ממקור זה [...] הטראומה של השואה הותירה חותם בלתי ניתן להכחשה בפסיכולוגיה הלאומית, בכיוון ובתוכן של החיים הציבוריים, בהתנהלות של יחסי החוץ, בפוליטיקה, בחינוך, בספרות ובאומנות (אילון, 1971: 198-199).

הבחנתו תקפה אף יותר היום, כמה עשורים לאחר מכן. נתוני דעת קהל מראים שרוב הציבור היהודי-ישראלי מאמין ש"אף עם אחר לא סבל השמדה נוראית כזו כמו השואה היהודית" (59%; Pliskin et al., 2014). לכן, האויב הגרמני הנאצי על תכונותיו וכוונותיו המרושעות הפך לסמל שהושאל לייצוג הערבים

(, Zertal, 2005; Bar-Tal and Teichman, 2005; Segev, 2000; Nossek, 1994; 2005).

קורבנות קולקטיבית היסטורית יהודית קשורה גם ב"מנטליות מצור" (Bar-Tal and Antebi, 1992), המוגדרת כמצב מנטלי שבו חברי קבוצה מחזיקים באמונה מרכזית שלשאר העולם יש כוונות התנהגותיות שליליות במיוחד כלפיהם. סקרי דעת קהל מראים שרוב הציבור הישראלי-יהודי תופס את הקהילה הבין-לאומית כביקורתית וכעוינת במהותה כלפי ישראל (56%), ומאמין שעמדה זו לעולם לא תשתנה, בלי קשר למדיניות הישראלית (77%); המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010). ב-2014 חשבו 63% מהציבור הישראלי היהודי ש"העולם כולו נגדנו" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014).

עמדות דומות נשמעות בנאומים של מנהיגים פוליטיים ישראלים:

הפעילות שמתכנה "פרו-פלסטינית", שכמו בימים האפלים ההם קוראת להחרים "סחורות של יהודים" ופועלת באגרסיביות נגד הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון, היא פעילות אנטישמית נטו ולא חלק מוויכוח מדיני לגיטימי לגבי סכסוך על שטח שכמוהו יש במקומות רבים בעולם (אביגדור ליברמן, משרד החוץ, 2014א).

הקמפיין נגדנו כבר התחיל מזמן, מאז ועידת דרבן והקמת ארגוני ה-BDS ב-2005. הארגונים האלה הם ארגונים מתועבים, אנטישמיים באופן מובהק. טענת היסוד שלהם שהבעיה העיקרית בין הערבים והיהודים נובעת רובה ככולה מהתנחלויות היא שילוב מגונה של שטחיות ושקרים מוסכמים (איר לפיד, 2014).

בכל דור קמים עלינו צוררים חדשים ובעודם מכחישים את השואה הם קוראים להשמדת עמנו - איראן וגרורותיה חיזבאללה וחמאס קוראים בגלוי להשמדת העם היהודי. האיום על קיומנו אינו תיאורטי וחובה לעצור אותו (בנימין נתניהו, אצל חסון, ויילר-פולק וזרחין, 2011).

היום, ביזולו של העם היהודי הפך להיות ביזולה של המדינה היהודית. הניסיונות להחרים, לשלול השקעות ולהטיל סנקציות על ישראל, הדמוקרטיה המאווימת ביותר על פני כדור הארץ, הם פשוט הפרק האחרון בהיסטוריה הארוכה והאפלה של האנטישמיות [...] יש לחשוף אותם ולגנות אותם. יש להחרים את המחרימים (בנימין נתניהו, משרד ראש הממשלה, 2014ב).

על פי תפיסה זו החברה היהודית הישראלית עטופה בשלוש שכבות של קורבנות קולקטיבית: קורבנות היסטורית המבוססת על חוויות יהודיות נצברות של רדיפה וסבל בלי קשר לקונפליקט הישראלי-פלסטיני; קורבנות קולקטיבית השייכת לסכסוך הישראלי-פלסטיני בכללותו; ולבסוף, קורבנות של אירוע ספציפי המתייחסת לאירוע מובחן במסגרת הסכסוך הישראלי-פלסטיני, למשל מלחמת עזה ב-2014 (Schori-Eyal, Halperin and Bar-Tal, 2014).

6. פטריוטיות ואחדות

הנרטיב של חברה המצויה בסכסוך בלתי נשלט מעודד פטריוטיות ואחדות שהן חיוניות להתגייסות למען הגשמת יעדי הקבוצה, בעיקר בהקשר של התנגשויות אלימות עם האויב, כולל המוכנות האולטימטיבית של הקרבת החיים. בחברה הישראלית הנרטיב מהלל את נאמנות האזרח והקרבתו לטובת המדינה, ומאדיר מודלים פטריוטיים שהקריבו את חייהם במלחמות ובפעולות (בן-עמוס ובר-טל, 2004). אכן, סקרי דעת קהל מגלים שרובו הגדול של הציבור הישראלי היהודי מרגיש גאווה רבה על היותו ישראלי (77%; הרמן ואחרים, 2013), ומוכן לסכן את חייו כדי להגן על המדינה (95% ב-2009, יער וגבע, 2009; 77% ב-2012, Pliskin *et al.*, 2014).

באופן דומה, המצע של מפלגת "הבית היהודי" לבחירות האחרונות הדגיש את הצורך ללמד את המורשת ההרואית של ההקרבה למען המדינה:

כל ילד במדינה חייב להכיר היטב את העבר שלנו ואת דמויות המופת של העם היהודי [...] וגיבורי ישראל כמו יוני נתניהו, חנה סנש, יהודה המכבי ורועי קליין ז"ל (הבית היהודי, 2013, 2015).

שר הביטחון יעלון עודד במפורש את ביטוי נרטיב ההרואיות וההקרבה:

"כל ישראל ערבים זה לזה" אלה הם ערכי מסירות הנפש, שרק על ידי חינוך כזה, הגבורה הופכת להיות חלק מאיתנו. זה מה שגרם לדרור ויינברג לזנוק אל הקרב, וזה מה שגרם לכל אותם אנשי כוחות הביטחון ואנשי מכבי האש, ביניהם אלעד ריבן ואהובה תומר ז"ל לקפוץ אל תוך האש כדי להציל חיים. כוח זה כוח פיזי, וגבורה היא גבורת הלב והרוח [...] הכשרת הלבבות להיות נכונים להילחם למען העם (משה יעלון, אצל כהן, 2010).

נרטיב-על בסכסוך בלתי נשלט מתייחס לחשיבות השמירה על האחדות בפני איום חיצוני. הנרטיב הישראלי מדגיש את המורשת והדת המשותפות של היהודים בישראל וממזער את ההבדלים האתניים בין אזרחים ישראלים, במיוחד בהקשר של הסכסוך (ידגר, 2004; Kimmerling, 2001). סקרי דעת קהל מראים כי מרבית הציבור היהודי בישראל (כ-60%) מסכים עם האמירה "ריבוי דעות בנושא הסכסוך מחליש את ישראל", כמו גם עם האמירה "אלו המוחים כנגד 'הכיבוש הישראלי' אינם פטריוטים" (Pliskin et al., 2014). מנהיגי שתי המפלגות הגדולות ביטאו בבירור את הנרטיב הזה בנאומיהם:

עם שלם עמד יחד וקיבל תזכורת מי אנחנו, מדוע אנחנו כאן – ולא פחות מזה, אילו כוחות גדולים אצורים בנו [...] לאורך תולדות עמנו הוכחנו לא אחת שגם אל מול הנוראות בטרגדיות שפקדו אותנו, גם אל מול תהומות של צער ויגון, כוח החיים שפועם בתוכנו גובר על שאיפות הרצח וההשמדה של צרינו [...] אני מבקש להודות לכל אזרחי המדינה על רוח ההתגייסות, ההתנדבות, והאחדות (בנימין נתניהו, משרד ראש הממשלה, 2014).

גילינו כתמיד את תעצומות הנפש של העם הנפלא שלנו [...] ראיתי את תעצומות הנפש הללו בקיץ האחרון כאן, את הסולידריות ואחדות המטרה שמעניקה לנו כוח אינסופי (יצחק הרצוג, 2015).

במסגרת שמירה על אחדות דעים, ההנהגה יחד עם השדרה המרכזית של העם אינן מוכנות לקבל ביקורת על דרך הניהול האלימה של הסכסוך, ובעיקר עדויות על מעשים לא מוסריים. פרטים, ארגונים או קבוצות שכותבים על כך ומפרסמים מעשים כאלה ברבים סופגים ביקורת קשה והופכים מושא לדה-לגיטימציה ואף לסנקציות כדי להשתיקם. בסקר שביצענו בקרב מדגם מייצג של הציבור היהודי בנובמבר 2013 מצאנו ש-46% מהיהודים חושבים שאמצעי התקשורת בזמן שגרה צריכים לייצג את עמדת ישראל בנושאי הסכסוך; 51% מאמינים שאמצעי התקשורת בישראל לא צריכים לפרסם מידע אמין על מעשים לא מוסריים שמבצע צה"ל במסגרת הסכסוך הישראלי-פלסטיני; ו-58% חושבים שמדינת ישראל צריכה להפעיל צנזורה על אמצעי תקשורת במציאות של סכסוך ישראלי-פלסטיני. כמו כן, בסקר שנערך לאחרונה בקרב עיתונאים עולה כי 45% מתוכם חוו איומים ואלימות מילולית מצד גורמים

שלטוניים בניסיון למנוע פרסום של מידע ביקורתי (מונע, 2015). עמדות דומות נגד הבאת ביקורת מובאות במצעי הבחירות של מפלגות ימין בישראל:

חיילי צה"ל מגנים על עם ישראל. חובתנו להגן עליהם מפני המשפטיזציה העודפת והתביעות הבינלאומיות היזומות על ידי תנועות שמאל פוסט ציוניות כמו יש גבול, בצלם ואחרות. אנו נפעל להעביר את החוק לעצירת הכספים הזורמים לעמותות אנטי-ישראליות (הבית היהודי, 2013; 2015).

נפעל להוצאתם אל מחוץ לחוק של מפלגות או גופים, שדבריהם ו/או מעשיהם מהווים הסתה נגד מדינת ישראל, כמדינה יהודית וציונית, וחתירה תחת קיומה (ישראל ביתנו, 2009).

התנגדות לביקורת כלפי מדיניות ישראל מפי בני החברה היהודית נשמעת גם מפי פוליטיקאים ישראלים בכירים, בעיקר ממפלגת הליכוד. להתנגדות הזאת יש חשיבות רבה כיוון שמדובר בפוליטיקאים שממלאים תפקידים של שומרי סף בחברה, וביכולתם להקשות על העברת מידע אמין שלדעתם אינו מתיישב עם תפיסת עולמם:

אני מצר על כך שיש בינינו כאלו, שחיפשו תדיר להוציא את דיבת הארץ רעה, שהפכו את הנהי ואת השחרת פנינו, לעיסוק אובססיבי של ממש [...] עלינו להוציא שיח קלוקל זה לגמלאות! (יולי אדלשטיין, מעריב, 2015)

בשנים האחרונות יש יותר מדי סרטים שמוציאים את דיבת מדינת ישראל רעה בעולם כולו [...] ועל כן, אני שמתנגדת לצנזורה, קוראת לכולכם לצנזורה עצמית (לימור לבנת, אצל אנדרמן, 2013).

הם שוברים שתיקה לגבי הדמוקרטיה היחידה במזרח התיכון שיש לה מערכת משפט עצמאית ועיתונות חוקרת שלא מפסיקה לעסוק בנושאים הללו [...] אין שום שתיקה לשבור, על מה הם מדברים? למה לא שוברים שתיקה על משטר החמאס ועל מה שקורה בכמה מהמשטרים במזרח התיכון? (בנימין נתניהו, אצל רביד, 2009)

הניסיון של "שוברים שתיקה" לשבור את רוח צה"ל, לפגוע בתדמיתו ולהכתים את חיילינו היא התנהגות פסולה ומסוכנת. צה"ל הוא הצבא המוסרי והערכי בעולם, כל ניסיון להציג תמונה מעוותת הוא מכעיס, מכפיש ומביש (מירי רגב, 2015).

7. שלום

תמה זו מתייחסת לשלום כשאיפה האולטימטיבית של החברה ומתארת אותה כאוהבת שלום. אולם השלום מוצג באופן כוללני, מופשט ואידילי, ללא פירוט, קונקרטיזציה או מניית המחירים שהחברה תידרש לשלם. אכן, בהקשר הישראלי-פלסטיני תמה זו מתייחסת לשלום כמטרה הנעלה ביותר שאליה עורגת החברה היהודית-ישראלית (ידגר, 2004; אורן, 2005).

בעקבות תהליך אוסלו התקבל פתרון שתי המדינות על ידי מרבית הציבור הישראלי, ובסקרי דעת קהל הוא זוכה לתמיכה מכרעת (70%; Ben-Meir and Bagno-Moldavsky, 2013). כפי שצינו, אפילו ראש ממשלה מכון אידאולוגית כבנימין נתניהו קיבל את רעיון שתי המדינות בנאומו באוניברסיטת בר-אילן ב-2009 (הארץ, 2009). אלא שרעיון זה נותר כסיסמה כללית בלבד והמנהיגים הנוכחיים בתקופת נתניהו נמנעו מלהפוך אותו להצעה קונקרטית לגבי פרטי חלוקת הארץ. כך שאין זה מפתיע שמרבית הציבור הישראלי, בעודו מקבל את הרעיון של פתרון שתי המדינות (70%), מתנגד בה בעת לפתרונות ספציפיים שונים הנחוצים ליישוב הסכסוך בדרכי שלום, כמו העברה של שטחים משמעותיים לריבונות פלסטינית (56%) או פינוי התנחלויות (51%) - כמובן תוך דחייה מוחלטת של חלוקת ירושלים (63%) או של פתרון בעיית הפליטים (86%; שם). ובכל זאת, סקרי דעת קהל מראים שבהצגת הסדר כולל על כל מרכיביו שיעור התמיכה בו עולה על שיעור התמיכה ברכיבים השונים בנפרד (48% בעד ו-45% נגד; מכון טרומן, דצמבר 2014).

כמיהה דומה לשלום במושגים כלליים ביותר, ללא פירוט, הובעה במצעי מפלגות פוליטיות ישראליות, לדוגמה:

הליכוד מוכן לוותרים תמורת שלום. ויתורים דוגמת זה שעשה מנחם בגין בזמן הסכם השלום עם נשיא מצרים, אנואר סאדאת - ויתור תחת הסדר שלום אמיתי ואמין. רק באמצעות הסדרים כאלה, השומרים על ישראל בטוחה, נוכל לקדם את השלום עם שכנינו (מצע הליכוד, 2009).

השלום הוא משאת נפשנו, אך אינו ערך נעלה מקיומה של מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי ומביטחון בר קיימא לכלל אזרחיה. אנו מושיטים לאויבינו יד לשלום, אך כל עוד בחרו בדרך המלחמה, עלינו להיות נחושים ולהשיב מלחמה שיערה (מצע ישראל ביתנו, 2009).

השגתו של הסדר מדיני הוא אינטרס ישראלי ראשון במעלה ותנאי להבטחת עתידה כמדינה יהודית ודמוקרטית [...] המחנה הציוני יפעל לגיבוש הסדר

מדיני ולעיצוב גבולות הקבע של מדינת ישראל כמדינה יהודית-דמוקרטית בטוחה וצודקת [...] תשקף את ערכי היסוד של מדינת ישראל שבאו לידי ביטוי בשילוב הקריאה לשכנות טובה בהכרזת העצמאות בצד הגדרתה החד משמעית [...] כמדינת הלאום של העם היהודי (המחנה הציוני, 2015).

אנו מאמינים שהפלשתינים, כאמרתו המפורסמת של אבא אבן, "מעולם לא החמיצו הזדמנות להחמיץ הזדמנות", ודחו פעם אחר פעם את ידה המושטת לשלום של ישראל [...] כל אלה אינם פוטרים אותנו מהצורך להמשיך ולחפש פתרונות של שלום אזורי אמיתי ובר קיימא, שכן השלום הוא המענה היעיל ביותר לכל האימים, והדרך היחידה לצמצם אותם באופן משמעותי ולטווח הארוך (יש עתיד, 2015).

עמדות דומות מופיעות גם בנאומיהם של מנהיגים ישראלים:

הביטחון הוא היסוד לקיומנו וגם התקווה לשלום עם שכנינו. ידינו מושטת לשלום עם שכנינו הפלסטינים. העם בישראל יודע ששלום יתאפשר רק אם ישראל תהיה איתנה בכוחה (בנימין נתניהו, אצל נחמיאס, 2015).

עם רוזף שלום אנחנו. ידנו לעולם תהיה מושטת, ונחתור בכל מאודנו להשלמה עם שכנינו (משה יעלון, חדשות nana10, 2013).

מראשית ימיה של מדינת ישראל שמרנו על עיקרון אותו הכתיבו לנו אבות האומה: יד אחת תמיד תהיה מוכנה על ההדק, להגן על ביטחון המדינה ואזרחיה מול כל אויב בעוד היד השנייה תהיה מושטת לשלום [...] עלינו לדאוג שעיקרון זה ימשיך להתקיים גם היום. עלינו לעשות הכול [...] על מנת לבצר ולחזק את ביטחון ישראל ובד בבד נמשיך לשאוף לכך שהשלום יהיה מרכיב מרכזי בתפיסתנו. החתירה אליו היא חובתנו המוסרית לכל אלו שחרפו את נפשם בעבור מדינת ישראל (יצחק הרצוג, אצל קם ואנגל-משאלי, 2015).

כמו כן, קיומו של תהליך שלום הפך להיות יעד בפני עצמו, אשר חשיבותו עולה לעתים קרובות על התוצאה המבוקשת של השגת שלום. סקרים חוזרים של דעת קהל מראים כי רוב משמעותי מקרב הציבור היהודי-ישראלי (כ-60%) תומך בהמשך המשא ומתן עם הפלסטינים; זאת אף שאותו ציבור כלל אינו מאמין כי משא ומתן זה יוביל להסדר שלום ולסיום הסכסוך (כ-70%; המכון

הישראלי לדמוקרטיה, 2015). המשך "תהליך המשא ומתן" משרת צרכים אחרים של הציבורי היהודי-ישראלי שאינם בהכרח קשורים בפתרון הסכסוך: הוא מאפשר בניית דימוי עצמי חיובי כעם רודף שלום וגם הצגה עצמית בקהילה הבין-לאומית. תפיסה זאת ניכרת בנאומיו של ראש הממשלה נתניהו:

אנו מחויבים באותה מידה לשלום וביטחון. היעדים האלה צריכים להנחות אותנו והדבר צריך להיות מובא להכרעת העם [...] אנו נכנסים למשא ומתן בישר, כנות ותקווה שהתהליך הזה יתנהל בצורה אחראית, רצינית ועניינית [...] זה יגביר את הסיכוי שנגיע לתוצאה (בנימין נתניהו, אצל זילברמן, 2013).

ברור לי שישנם אזורים שבכל הסכם יישארו בשליטה ישראלית כמו שברור לי שיש אזורים שבכל הסכם יישארו בשליטה פלסטינית [...] לאור זאת ניתן להתקדם להבנות לגבי מהם האזורים שבהם ניתן להמשיך לבנות כיוון שבכל מקרה יישארו בשליטה ישראלית (בנימין נתניהו, אצל רביד, 2015א).

ה. מסקנות

המאמר הנוכחי התמקד בצד היהודי וניסה להצביע על סוג אחד של מכשולים אצלו שמעכב התקדמות לכיוון תהליך שלום בהקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. המאמר מציע שמנהיגים מתקשים מאוד בביצוע צעדים משמעותיים לכיוון תהליך שלום כל עוד תפיסות העולם שלהם מורכבות מנרטיבים תומכי סכסוך והם דבקים ביעדי הסכסוך המקוריים: הם עושים דה-לגיטימיזציה לשותף הפוטנציאלי למשא ומתן, מדגישים את כל האיומים האפשריים ומייחסים לחברה שלהם (היהודית) את תפקיד הקורבן בעודם מהללים אותה. כך הם מחזיקים באמונות ספציפיות שמאפשרות להם לבצע מדיניות ומהלכים שתומכים בסכסוך, כלומר הם מאמינים שיש להם המשאבים האנושיים והחומריים הדרושים כדי לשמר את הסכסוך מבלי להפסיד בו, ו/או שהזמן פועל לטובתם כדי להשיג הסכם טוב יותר או ליצור תנאים טובים יותר. בהינתן דעות אלה, המשותפות גם למרבית חברי החברה, קשה להעלות על הדעת כיצד יכול תהליך זה להתחיל ולהוביל לפתרון הסכסוך בדרך שלום בזמן הקרוב, ללא שינוי עמוק ומהיר של התפיסות האלו. אנו סבורים שהצלחת תהליך שלום בדרך ארוכה של שינוי עמדות היא מסובכת מאוד וארוכה לא רק משום שהאמונות והנרטיבים המתוארים לעיל מעוגנים עמוק בתוך הרפרטואר, אלא גם בגלל השפעתם המזיקה על האופן שבו אנשים מעבדים מידע חדש שעשוי היה באופן פוטנציאלי לקדם יוזמות שלום ופעילות של הממסד,

שמנסה בכל כוחו לסגור אפשרויות של זרימה חופשית של מידע בישראל. חוסר הידע של הציבור הישראלי לגבי קיומה ופרטיה של יוזמת השלום של הליגה הערבית הוא דוגמה חיה אחת להשפעות הללו (אלדר, 2013; בן חורין, 2013; מועלם, 2014א; תיבון, 2014).

תמיכה אמפירית נוספת למצב שתואר לעיל אפשר למצוא במחקרים הרבים שערכנו במשך השנים. באחד המחקרים, משתתפים שתומכים ברמה גבוהה באתוס הסכסוך נטו לראות תמונות המתארות מפגשים בין פלסטינים ויהודים בצורה שונה מאשר משתתפים התומכים באתוס הסכסוך ברמה נמוכה (Bar-Tal, Raviv, Raviv and Degani-Hirsch, 2009). כלומר משתתפים בעלי רמה גבוהה של אתוס הסכסוך עם התמות שתוארו לעיל נטו לתפוס את הפלסטינים כתוקפניים יותר, להאשימם יותר בתוקפנות המיוחסת להם ולהסביר את התוקפנות הנתפסת הזו במושגים של מניעים פנימיים ויציבים. הם גם נטו להתייחסות סטריאוטיפית שלילית יותר כלפי פלסטינים וחיובית יותר כלפי יהודים. במחקר שנעשה לאחרונה התמקדנו ספציפית בהשפעה של אמונות חברתיות על עיבוד מידע הנוגע להזדמנויות אפשריות לשלום (Halperin and Bar-Tal, 2011). מצאנו שיהודים ישראלים הדבקים באמונות כמו דה-לגיטימציה של פלסטינים והקורבניות של ישראל נוטים להתעלם באופן אקטיבי ממידע שכזה, ובמקום זאת מתמקדים במידע מאיים יותר שיכול פוטנציאלית לשלול כל הזדמנות לשלום (ראו גם Porat, Halperin and Bar-Tal, 2015). במחקר אחר נמצא שככל שפרטי החברה דבקים יותר באתוס הסכסוך, כך הם תומכים פחות בפתרונות ליישוב מוסכם של הסכסוך (Bar-Tal *et al.*, 2012). כמו כן נמצא שיהודים אשר נוטים לתפוס את המציאות בשטחים כשחרור ולא ככיבוש תומכים פחות בפתרון של הסכסוך בדרכי שלום (בר-טל ואחרים, 2008; Rosler, Sharvit, and Bar-Tal, 2015). תכנית מחקר שלמה שעסקה בהשפעות של החזקת התמות של נרטיבים תומכי סכסוך (כגון תחושת הקורבנות, דה-לגיטימציה של הערבים, תפיסת איומים או האדרה עצמית) הראתה שהן קשורות בעמדות בלתי מתפשרות ובציוד בפעולה צבאית (Maoz and Eidleson, 2007; Maoz and McCauley, 2008; 2009; Schori-Eyal, Halperin and Bar-Tal, 2014; Canetti *et al.*, 2015; Klar and Baram, in press).

ראוי להזכיר שעל פי הניתוח המוצג, במציאות הנוכחית מופיעים באופן תדיר סימנים של אלימות פיזית ומילולית מהצד הפלסטיני, וסימנים אלו משמשים כעדות לנרטיבים תומכי הסכסוך ואף מחזקים ומקבעים אותם אצל בני החברה היהודית. במציאות כזאת פיתוח והשרשה של נרטיבים אלטרנטיביים הם אתגר

קשה ביותר. מלחמת "צוק איתן" והאירועים האלימים שנלוו אליה בגדה היו הוכחה ברורה של הכוונות השליליות של הפלסטינים עבור הרבה מאוד יהודים. לא במקרה תמך רוב הציבור במהלכים צבאיים אלימים נגד הפלסטינים. כך נוצר מעגל אימה, כיוון שאלימות של צד אחד מחזקת את הנרטיבים תומכי הסכסוך של הצד השני. במצב הזה שבירת מעגל האימה היא אתגר קשה מאוד, כיוון ששינוי הנרטיבים תומכי הסכסוך דורש גם הפסקה של האלימות הפיזית והמילולית או לפחות הפחתה משמעותית שלה.

כנקודה מרכזית השופכת אור על מצבה של החברה היהודית הישראלית, אנו מציעים שכאשר יש הלימה בין דעות המנהיגות לבין דעות רובו הגדול של הציבור, הסבירות שתהליך השינוי החברתי יתרחש מבפנים נמוכה מאוד. שינוי חברתי מתוך החברה מתרחש כאשר יש פער משמעותי בין הנרטיב של פלח משמעותי בחברה ובין הנרטיב של המנהיגות השלטת. השינוי הפנימי הנדרש יכול לקרות הן כאשר מנהיגות בעלת חזון יוזמת ומובילה תהליך שלום (תהליך מלמעלה למטה), כפי שקרה בצרפת במלחמת אלג'יר, והן תחת לחץ של החברה האזרחית (תהליך מלמטה למעלה), כפי שקרה חלקית בצפון אירלנד. במקרה הראשון, המנהיגים (לדוגמה מנחם בגין במקרה של מצרים, יצחק רבין ושמעון פרס בהקשר של הסכמי אוסלו) שינו את עמדתם והובילו את העם לתהליך של שלום. במקרה האחרון חברה אזרחית מאורגנת וממוסדת היטב, החווה קיפוח, מפעילה לחץ משמעותי על המנהיגות לעלות על דרך השלום. במקרה של הלימה בין נרטיבים תומכי סכסוך של המנהיגות לבין אלו של רוב חברי החברה, אין כוח פנימי חזק מספיק שיכול להוביל את העם לתהליך שלום, אלא אם המנהיגים משנים את עמדותיהם (והדבר יכול לקרות בתהליך מהיר יחסית, כמו שקרה אצל דה גול בנוגע לסיום הסכסוך הצרפתי-אלג'ירי), או אם הציבור משוכנע או משתכנע בצורך בשלום ולוחץ על המנהיגים להתחיל בתהליך שלום (זה בדרך כלל תהליך ארוך יותר, אך אפשרי, כמו שקרה בצפון אירלנד). מובן שאנו מודעים לכך שתהליך שלום יכול להתחיל ולהסתיים בשל לחץ מכיוון של צד שלישי או של קהילה בין-לאומית רחבה בדרכים שונות (כמו במקרה של אל סלוודור). אנו גם מודעים לכך שאירוע מכונן יכול גם הוא להאיץ במידה רבה תהליך פנימי של שינוי עמדות, הן בקרב המנהיגים והן בקרב הציבור, לכיוון של פתרון הסכסוך בדרך שלום (כמו שנפילתה של ברית המועצות זירזה את אש"ף להגיע להסכם עם ישראל).¹⁰

¹⁰ אירוע מכונן מוגדר כאירוע רב חשיבות המתרחש בתוך חברה; אירוע זה נחוה ישירות (באמצעות השתתפות) או בעקיפין (באמצעות צפייה, שמיעה או קריאה על כד) על ידי פרטי החברה, גורם לתהודה רחבה, רלוונטי לרווחתם של פרטי החברה ולחברה בכללותה, מערב את פרטי החברה, כובש

עם זאת, ההתבוננות בחברה הישראלית מובילה אותנו למסקנה שבעת הנוכחית פועלים כוחות חזקים מאוד שמפיצים ומשמרים את הנרטיבים תומכי הסכסוך בקרב החברה היהודית הישראלית. ראש ממשלת ישראל הנוכחי הוא בעל קו אידיאולוגי נוקשה, וכפי שהוצג הוא אוחז בעמדות מונוליתיות לגבי הסכסוך, היריב והעם היהודי ורואה בהן אמת צרופה (חג'אג'-בייקוביץ, 2015). אף שהצהיר על שינוי מפורש בעמדותיו וקיבל את פתרון שתי מדינות, רבים שואלים עצמם אם צעד זה מבטא מהלך טקטי יותר מאשר שינוי אמיתי של אמונות מושרשות.¹¹ אמונות אלה מבוססות על חרדה ופחד לקיומו של העם היהודי בארץ ישראל, חוסר אמון בסיסי כלפי ערבים, ראיית עמי העולם - ובמיוחד עמי אירופה - כעוינים ואנטישמיים, אמונה שהסכסוך אינו פתיר ודבקות ביהודה ושומרון כליבה של המולדת היהודית (Aronoff, 2014). מחקר מקיף ביותר של חג'אג'-בייקוביץ (2015), שבחן את כל נאומיו של בנימין נתניהו מרגע שנכנס לחיים הפוליטיים ב-1987 ועד 2014, גילה עקביות יחסית גדולה מאוד בדעותיו לאורך השנים, עם שינויים טקטיים לאור נסיבות או לחצים מיוחדים (כמו קבלת הסכם אוסלו ב-1996 כדי להיבחר לתפקיד ראש הממשלה או קבלת הסדר של שתי מדינות ב-2009 תחת לחץ אמריקני; בשני המקרים התכחש בהמשך להסכמות אלו).

כמו כן, אמונות אלו אינן נחלתו של ראש הממשלה בלבד. ממצאי הסקירה הנוכחית מראים כי מרבית המנהיגים המרכזיים של הפוליטיקה הישראלית כיום שותפים לחלק גדול מן האמונות הללו. משום כך בני החברה היהודית - אשר חיים תחת חוויה מתמשכת של התנסות וחשיפה לאלימות ולאיומים המוגדרים כתמידיים וחמורים על ידי המנהיגים הישראלים, והזיכרון הקולקטיבי של השואה מוצג ומוזכר להם שוב ושוב, יחד עם הישגותה האפשרית - מקבלים משנה תוקף לנרטיבים תומכי הסכסוך שלהם (שגב, 1991; בר-טל, 2007; Zertal, 2005). יתרה מכך, המוסדות הרשמיים של המדינה ולא מעט ארגונים אזרחיים מעבירים את התמות של הנרטיב תומך הסכסוך ומקבעים אותו בתודעה של יהודים בישראל. מערכת החינוך מעבירה באופן שיטתי את הנרטיב הזה (גור ומזלי, 2002; בן-עמוס ובית-אל, 2006; בן-שבת,

עמדה מרכזית בדיון הציבורי ובסדר היום הציבורי, ומציע מידע שמחייב את פרטי החברה לשקול מחדש את הרפרטואר הסוציו-פסיכולוגי שהם מחזיקים, ולעתים קרובות לשנות אותו (אורן, 2005; Bar-Tal, 2013). אירוע מכונן עשוי להיות מלחמה, קרב מסוים, מעשה זוועה, אמירה של מבקר מפשר ועוד.

¹¹ הנחה זאת מבוססת על הצהרותיו של נתניהו ערב בחירות 2015, שלפיהן "הפלשתינים עיקרו את נאום בר-אילן", "לא יהיו שום נסיגות ושום ויתורים" ו"לא תקום מדינה פלשתינאית" (רביד, 2015א; 2015ב), וגם על הדרך שבה קיבל נתניהו את הסכמי אוסלו ב-1996 ואחר כך טרפד את המשך יישומם (דרעי, 2010; חג'אג'-בייקוביץ, 2015).

2010; דוד, 2014; Adwan, Bar-Tal and Wexler, in press), הצבא כמובן ממשיך בהעברה הזאת (בורובסקי-ספיר, 2004; קולונימוס ובר-טל, 2011), ורוב מערכות התקשורת מעבירות בחדשות מסרים בהתאמה לנרטיבים האלה ובזמן משברים אף מתגייסות לתמוך בממשלה ובצבא (דור, 2001; כספי ורובינשטיין, 2013; אלבוז, 2014; Peri, 2007; Kligler-Vilenchik, Tsfati and Meyers, 2014; Elbaz and Bar-Tal, in press).

יש חשיבות רבה מאוד לכך שסוציאליזציה זאת מתחילה בגיל מוקדם מאוד בגני הילדים, שם מועברים בדרכים שונות, ובעיקר בטקסים של חגי ישראל, מסרים של נרטיבים תומכי הסכסוך שתוארו. כך מתגבשת מגיל צעיר תפיסת עולם שבה התמות של הזיכרון הקולקטיבי ושל אתוס הסכסוך מתחילות להיות מופנמות (גור, 2005; נשיא, בר-טל ודיאמונד, בדפוס). המחקר מראה שחלק לא מבוטל מבני החברה אכן ממשיכים להחזיק ברפרטואר הזה והוא משקף את תפיסת עולמם מאוחר יותר בגיל בגרות. אולם לרפרטואר זה - שהוא נגיש מאוד בחברה ושחזרו עליו הרבה מאוד פעמים - יש השפעה סמויה גם על אלה שמשנים את דעתם מסיבות שונות, בעיקר במצבים של לחץ (נשיא, בר-טל ודיאמונד, בדפוס; 2014; Sharvit, 2008). אין זה מפליא אפוא שניתוח של תוצאות הבחירות האחרונות מראה שבין המצביעים (הצביעו 72.34% מבעלי זכות הבחירה) הצביעו 43.9% עבור מפלגות ימין (ליכוד, הבית היהודי, ש"ס, ישראל ביתנו ויחד), 16.3% הצביעו עבור מפלגות מרכז (יש עתיד וכולנו) וכ-5% הצביעו עבור חרדים (דגל התורה). 22.6% הצביעו עבור מפלגות השמאל הציוני (המחנה הציוני ומרצ), והמחנה הציוני כולל בתוכו גם תומכי מרכז. בהבנת תמונה זו יש להביא בחשבון שרבים מאנשי המרכז מחזיקים בהרבה מהדעות של הימין - בוודאי לגבי ביטחון, תפיסת הערבים, תפיסת האדרה וקורבנות עצמית, וחלקם גם בדעות ימין לגבי השטחים הכבושים (בר-טל, רביב וארביב-אברמוביץ, בהכנה).

אפשר לומר שרוב רובו של הציבור היהודי בארץ, בוודאי הימין, חלק לא מועט מהמרכז ואף חלק של השמאל - לגבי לפחות חלק גדול מההנחות - מסכים עם ההנחות האלה:

- א. ארץ ישראל היא מולדת לעם היהודי שסבל בגולה ובה הוקמה מדינתו, המדינה היחידה שמבטיחה את הישרדותו.
- ב. נשקפת סכנה קיומית למדינת ישראל ולעם היהודי שיושב בה. הסכנה היא תמידית ואי-אפשר לעקור אותה כיוון שישראל מוקפת עמים ערבים

עונים שאינם מקבלים את הלאומיות היהודית בכלל ואת נוכחות המדינה היהודית באזור בפרט.

ג. במציאות של איומים וסכנות קבועים, שמירה על ביטחון אישי וקולקטיבי דוחה קיום של ערכים מוסריים ודמוקרטיים.

ד. אין להאמין לעמים שכנים כיוון שרצונם הבסיסי הוא להשמיד את המדינה היהודית ואת העם היהודי לו רק יכלו, לכן אין סיכוי להגיע למצב של שלום אמיתי באזור זה.

ה. העם הפלסטיני אינו רוצה בהסכם של שלום אלא שואף להשיג את כל מטרותיו, והמנהיגות הפלסטינית אינה פרטנר לתהליך שלום כיוון שאינה מוכנה לויתורים משמעותיים; עובדה - היא החמיצה את כל ההזדמנויות שהיו במשך השנים.

ו. למדינת ישראל אסור לקחת סיכונים גדולים נוכח המציאות הקשה של האזור ולאור דרכם ואופיים של העמים השכנים. לכן יש להיזהר ולהימנע מכל מהלך שיש בו סכנות ואי-ודאות, כולל קידום שלום.

ז. יש לעשות הכול כדי שלישאל תהיה עליונות צבאית באיכות ובכמות.

ח. יש להשתמש בכוח צבאי כדי להרתיע, למנוע וגם להעניש על אלימות.

ט. אין לסמוך על עמים אחרים (כל העולם נגדנו) ולכן שמירה על ביטחון ישראל חייבת להיות מופקדת אך ורק בידי מדינת ישראל עצמה.

הנחות אלו מקשות מאוד על צעדים בכיוון של פשרות שדורש הסכם שלום והן אינן נוגעות אפילו לסוגיות הליבה של הסכסוך, שלגבי כמה מהן יש הסכמה רחבה מאוד, כמו סוגיית ירושלים או נושא הפליטים.

להצגת המסקנות צריך להוסיף כמה נקודות חשובות. הראשונה שבהן היא שמסרי הנרטיבים תומכי הסכסוך קולעים ללב הצרכים והמאווים של העם היהודי: הם מדגישים נושאים כמו חשיבות ארץ ישראל וירושלים ליהודים; נצחיותו של העם היהודי; הקשר התמידי שלו למסורת; סגולותיו ומוסריותו של העם היהודי וגם של צבאו לעומת נחיתותם המוסרית של הפלסטינים; איומים וסכנות קיומיים ותמידיים, ובמיוחד הסכנות שבהסכם עם השכנים הלא אמינים; השואה והלקח ממנה - לא עוד; אנו צריכים לסמוך רק על עצמנו; החשיבות העליונה של הביטחון והתנאים להבטיח אותו; דבקות ישראל בשלום

וחוסר הרצון של הפלסטינים להגיע להסכם שלום; והעולם הלא אמין והאנטישמי שמבקר ללא הצדקה את העם יהודי במדינת ישראל. נושאים אלו נשמעים באוזן קשבת ומיוחסות להם אמינות ותקפות חד-משמעית. הם מחזקים את הזהות היהודית ומספקים לה תוכן ברור, נוגעים לזיכרון קולקטיבי מוסכם, פונים לערכים יהודיים פרטיקולריים ומעודדים פטריוטיות. בכך הם מספקים את הצרכים הבסיסיים של הקולקטיב היהודי לביטחון, דימוי חיובי, ייחודיות, עליונות, חד-משמעיות ובהירות.

הנקודה השנייה היא הרגשות שהנרטיבים תומכי הסכסוך מעוררים אצל בני החברה (ראו בר-טל, 2007; Halperin, 2010; 2014; in press; Bar-Tal, 2013). בין הרגשות המרכזיים שמעוררים הנרטיבים האלו ראוי לציין תחושות של יאוש ושנאה שאינן מותירות כל פתח לאפשרות של קידום תהליך שלום ופיוס (Halperin, 2008). אולם מעל הכול, התמות של הנרטיבים ומסרי המנהיגים מעוררים פחד חזק ואף קיומי, הנקרא אנגסט (Wohl and Branscombe, 2008). זהו פחד כרוני המאפיין את בני החברה היהודית (בר-טל, 2007; Jarymowicz and Bar-Tal, 2006; Bar-Tal, 2001). הוא נוצר לא רק מאיומים של המציאות אלא גם מהעלאתם על ידי מנהיגים ועל ידי למידה מזיכרון קולקטיבי (בר-טל, מגל והלפרין, 2010). בנימין נתניהו מרבה לעורר פחד באמצעות מסרים שבהם הוא מדבר על שואה נוספת, על איומים של שימוש בנשק אטומי על ידי איראן או על איומים מצד קבוצות ועמים במזרח התיכון. הפחד הכרוני שנוצר מתפיסת איומים מתמשכים ברמה אישית וקולקטיבית מייצר את המוטיבציה הראשונית והחזקה ביותר לציבור הישראלי - להימנע מסיכונים ולהפחית איומים. לעובדה זו עלולות להיות השלכות קשות, ובראשן צמצום נקודת המבט של הציבור היהודי בשל קישור בין ההווה להתנסויות העבר הקשורות בסכסוך, ובשל יצירת ציפיות לעתיד על סמך העבר בלבד. הדבר מקשה מאוד על ניתוק מן העבר, הדרוש כדי לאפשר חשיבה יצירתית על חלופות חדשות שעשויות להביא לפתרון הסכסוך בדרכי שלום. החברה היהודית, שסובלת מרגישות יתר לפחד, גם נוטה לפרש באופן מוטה רמזים ומידע כסימנים לאיום ולסכנה, ונוטה לחפש אחר העדות המזערית ביותר המעידה על כך, אפילו במצבים המעידים על כוונות טובות. הפחד גם גורם לחוסר אמון עמוק ביריב ולדה-לגיטימציה שלו. גורמים אלו עלולים גם להוביל לאלימות: החברה היהודית בישראל, השרויה במצב של איום קיומי מתמיד ובפחד, נוטה לנקוט פעולות אלימות להגנתה כאשר היא מתמודדת עם נסיבות מאיימות.

שלישית, תוכני הנרטיבים המתוארים מאפשרים ואף מעודדים **התנתקות מוסרית** (moral disengagement) - הם משמשים כחוצץ בפני מחשבות ורגשות שליליים קבוצתיים. כלומר הם משחררים את חברי הקבוצה מרגשות אשמה וממחשבות ורגשות אחרים שאופייניים לקבוצה בעלת אופי מוסרי, וכתוצאה מכך מתירים מבחינה פסיכולוגית פעולות לא מוסריות (Bandura, 1990; 1999). עבודתם של גרינבאום ואליצור (2013) על השפעות פסיכולוגיות של הכיבוש על החברה הישראלית מציינת מספר מחקרים שחושפים בבירור את התופעה של התנתקות מוסרית. חיילים בצה"ל שהצליחו לנתק את עצמם משיקולים מוסריים היו אלו שלא חוו אשמה ועל כן יכלו לבצע בקלות רבה יותר פעולות בלתי מוסריות נגד אוכלוסיה אזרחית פלסטינית. יתרה מכך, נימוקים מוסריים שמועלים בחברה היהודית בישראל בנושא ההתייחסות לפלסטינים זוכים במקרה הטוב לגיחוך ובמקרה הרע גם לגינוי.

רביעית, הנרטיבים של הסכסוך מכתיבים **זכות מוסרית** (moral entitlement), המוגדרת כאמונה שהקבוצה רשאית להשתמש בכל אמצעי כדי להבטיח את ביטחונה, עם תשומת לב מועטה לנורמות מוסריות. היא מאפשרת חופש פעולה מכיוון שהחברה מאמינה שהיא צריכה להגן על עצמה מפני התנהגות בלתי מוסרית והרסנית מצד האויב, ומטרת-על זו מחליפה את השיקולים המוסריים. צורך זה לרוב מאפשר לחברה להרגיש משוחררת מהסמכות המחייבת של נורמות, חוקים והסכמים בין-לאומיים; במקום זאת, ההירדדות היא השיקול העיקרי. במחקר של שחורי-אייל ועמיתיה (Schori-Eyal, Klar, and Roccas, 2009) נמצא קשר חיובי חזק בין תפיסה עצמית של קורבניות קולקטיבית לתחושה של זכות מוסרית, וקשר שלילי בין תפיסת הקורבניות לבין אשמה קבוצתית סביב פעולות ישראל בשטחים הכבושים. תפיסת הקורבניות נמצאה קשורה גם להסכמה להמשיך את המבצעים הצבאיים בכל מחיר, למרות האפשרות של אבדות קשות בצד הישראלי או הפלסטיני; וקשורה גם לרצון להמשיך להעניש את קבוצת האויב, אפילו אם עונש כזה משמעו גם סבל שייגזר על יהודים ישראלים.

יתרה מזאת, חברות עושות כל שביכולתן ברמה המוסדית כדי לשמר את הנרטיבים תומכי הסכסוך, במיוחד במצבי דחק אלימים. לשם כך הן מנסות לטרפד חדירה של מידע שעשוי לסתור נרטיבים דומיננטיים אלו. במצבים כאלה מוסדות רשמיים ובלתי רשמיים, יחד עם מנהיגי החברה, משתמשים בשיטות שונות להשיג מטרה זו, כגון שימוש בצנזורה, עידוד לצנזורה עצמית, מעקב (monitoring) או סגירה של ארכיונים. כמו כן, מידע סותר נחסם ומקורותיו מוצגים כבלתי אמינים וכמזיקים לאינטרסים של ישראל. המוסדות

הרשמיים הישראליים משתמשים בסנקציות פורמליות ובלתי פורמליות בעלות אופי חברתי, כלכלי או פיזי, שמטרתן למנוע הצגה והפצה של דעות ומידע הסותרים את הנרטיבים תומכי הסכסוך. אמצעי של סנקציות כלכליות נמצא בשימוש ממש בעת הנוכחית: תהליכי חקיקה בעת האחרונה, בתמיכתם של הממשלה הישראלית וחברי כנסת רבים, מציעים לאסור על ארגונים חוץ-ממשלתיים המותחים ביקורת על פעולות ישראל במסגרת הסכסוך לקבל כל תמיכה כספית מישויות זרות (ליס, 2011א). ארגוני שלום מתונים יורשו לקבל מימון אבל לא יוכלו לקבל פטור מלא ממס על תרומות מסוג זה, כפי שנהוג (אלא אם ישכנעו את ועדת הכספים של הכנסת שאינם פועלים נגד ישראל; וולף, 2011; אזולאי, 2013). חקיקה נוספת, אשר כבר התקבלה בחוק, מאפשרת משיכת מימון ממשלתי מארגונים שמתנגדים ל"אופי היהודי" של מדינת ישראל (ליס, 2011ב). צורות ענישה אחרות כוללות שכנוע תורמים זרים למשוך חזרה את תרומותיהם מארגונים אלה (רביד, 2009ב; קליין, 2014); או זימון פעילים ל"שיחות אזהרה" עם נציגים של שירותי ביטחון הפנים הישראליים (שב"כ; וואלה, 2010; הס, 2012; האגודה לזכויות האזרח, 2013). כמו כן, כמה ארגונים חוץ-ממשלתיים שביקרו את התנהגותה הבלתי מוסרית של ישראל מוצגים באופן שלילי ביותר, כסמלים של רוע וכבוגדים שפוגעים במעמדה הבין-לאומי של ישראל. על כן נטען שיש לדחות את הביקורת שלהם, ויש שקוראים אף להענישם (כספית, 2010; אם תרצו, 2010; קליין, 2014). דוגמה לכך הם ניסיונות הגינוי נגד **שׁוברים שתיקה** - ארגון שאוסף עדויות מחיילים ישראלים ומידע על התנהגות לא מוסרית נגד פלסטינים (למשל ירי בלתי חוקי, ביזה, התעללות ושחיתות). צה"ל טוען שעדויות אלו הן בלתי מהימנות, חד-צדדיות ומבוססות על שמועות, ובכך מנסה להפריך את טיעוני הארגון (אושרוב, 2009; רויטרס, 2009; Bronner, 2009). גם ניסיונות של יחידים לבקר את מדיניות ישראל נתקלו בהכפשה גוברת מצד שרי ממשלה ופקידי ציבור, שתיארו את הניסיונות הללו כ"ערמומיים ומכפישים" (משרד החוץ, 2010; אנדרמן, 2013; 2014; חורי וליס, 2014; Oren, Netz-Zehngut and Bar-Tal, 2015). לא במקרה דורגה ישראל במקום ה-96 במדד חופש המידע של ארגון "עיתונאים ללא גבולות" לשנת 2014, אחרי מוזמביק, גאנה, סירה לאון ומדגסקר.

לסיכום, אנו טוענים שהסקירה והניתוח של רטוריקה ופעולות של מנהיגים שהובאו כאן מספקים עדות לגבי עמדתם ביחס לתהליך השלום. אם הם מבטאים שוב ושוב את התמות המרכזיות של הנרטיבים תומכי הסכסוך; אם הם נוקטים דה-לגיטימיזציה מתמדת נגד היריב, ובעיקר נגד מנהיגים שאמורים

להיות שותף לשיחות השלום; אם הם שבים ומאשימים את הצד היריב בפעולות שונות - כגון הסתה - ללא יכולת לבקר פעולות דומות הנעשות בתוך קבוצתם שלהם; אם הם מנסים להשתיק כל גורם שמביא מידע אלטרנטיבי על הסכסוך; אם הם רואים כל ביקורת עניינית מצד גורמי חוץ כביטוי לאנטישמיות; אם הם משתפים פעולה עם גורמים אינטרסנטיים המעוניינים למנוע כל אפשרות לתהליך שלום; אם הם מעלימים עין מהאלימות המתבצעת על ידי גורמים אלה; ואם הם מבצעים מהלכים שמחריפים את הסכסוך - אזי ברור שחברה שאלה מנהיגיה אינה מעוניינת בתהליך אמיתי של שלום. היא אולי תיאחז ברעיון השלום ממניעים סמויים כלשהם, אך תירתע מהתקדמות משמעותית שיכולה להוביל לפתרון הסכסוך בדרכי שלום. הדגשת החתירה לשלום משמשת את המנהיגים כאמצעי רטורי כדי להבליט את סרבנותו של היריב ולהצדיק את המשכיות הסכסוך (ראו Gavriely-Nuri, 2010). בשנים האחרונות, תחת הנהגתו של בנימין נתניהו, נקטה מדינת ישראל את כל הצעדים הללו, הן באופן ממשי והן באופן מילולי. לבטח אלו אינן הסיבות היחידות לחוסר ההתקדמות בתהליך השלום, אך הן ללא ספק תרמו לכך.

אנו מציעים שאחד התנאים ההכרחיים לקידום אמיתי של תהליך שלום הוא שינוי הנרטיבים תומכי הסכסוך - לפחות כלפי היעדים של הסכסוך וכלפי היריב. שינוי כזה אינו יכול להיות למראית עין בלבד, עליו להיות אמיתי ומבוסס על שינוי תפיסת עולם המלווה במעשים בוני תהליך שלום. יש צורך בבניית אמון הדדי, יחד עם לגיטימיזציה והומניזציה מלאות של השותף למשא ומתן. בו זמנית, על המנהיגים לחתור לשינוי הנרטיבים של החברה כדי לזכות בתמיכתה ולהכינה לקראת עידן השלום. כמו כן עליהם להכין את החברה לקראת הקשיים הצפויים במהלך תקופת המעבר, כאשר האלימות עדיין קיימת והמשא ומתן על השלום עדיין מתהווה. זוהי תקופה של דואליות שבה סימני הסכסוך וסימני השלום מופיעים בד בבד. על המנהיגים להיות נכונים להילחם בגורמים הרסניים שלרוב משתמשים בכל אמצעי זמין - ואף באלימות - כדי לחבל בתהליך השלום (ראו Bar-Tal, 2013).

רק אמונה מלאה בדרך השלום, שבמהותה היא דרך של אי-ודאות ולקחת סיכון, כמו גם החלטה נחושה להתקדם בדרך זו באמצעות כל האסטרטגיות והטקטיקות הנחוצות, יביאו את השלום המיוחל. מנהיגים ואומות חייבים לשאוף לשלום באותה עוצמה שבה יצרו ופיתחו סכסוך. כיוון שמקום היוולדו של סכסוך הוא במוחם של בני האדם, עשיית שלום גם היא צריכה להיברא במוחם כמטרה נחשקת שהשגתה חשובה לרווחת החברה שבתוכה הם חיים.

רעיונות אלה אינם זרים בחברה היהודית - הם כבר נוצרו ואף גובשו במדינת ישראל, וראש הממשלה יצחק רבין נתן להם ביטוי בדברים שנשא במעמד החתימה על הסכם קהיר, חודשים ספורים לפני הירצחו:

אנו משוכנעים כי שני העמים יכולים לחיות על אותה פיסת אדמה, איש תחת גפנו ותחת תאנתו, כפי שניבאו לנו הנביאים, ולתת לארץ הזאת, ארץ האבנים, ארץ המצבות, את טעם החלב והדבש שהיא זכאית לו. [...] בשעה זו אני פונה אל בני העם הפלסטיני ואומר: שכנינו הפלסטינים, מאה שנות דמים נטעו בנו איבה זה לזה [...] היום אתם ואנו מושיטים יד לשלום. היום אנו מתחילים ספירה אחרת.

[...] ידידים יקרים, אזרחי מדינת ישראל, בני העם הפלסטיני, אין שיעור לתקווה החדשה שאנו לוקחים איתנו עכשיו כצידה לדרך בצאתנו מכאן. אין גבול לרצון הטוב שלנו. לרצון לראות פיוס היסטורי בין שני עמים שחיו עד כה על חרבם. בסמטאות ח'אן יונס ובחוצות רמת גן, בבתי עזה, בכיכרות חדרה, ברפיח ובעפולה, נולדת הבוקר מציאות חדשה. מאה שנים של סכסוך פלסטיני-ישראלי ומיליוני בני אדם חפצי חיים מביטים בנו (יצחק רבין, 4 במאי 1994).

רשימת מקורות

- אוריין, דן, 1996. **דמות הערבי בתיאטרון הישראלי**, תל אביב: אור-עם.
- אורן, נטע, 2005. "השפעת אירועים מכריעים בסכסוך הישראלי-ערבי על אתוס הסכסוך הישראלי (1967–2000)", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- אושורוב, נילי, 2009. "רעש, יורים: 'שוברים שתיקה' עונים לתוקפיהם", **מעריב**, 25.7.2009.
- אזולאי, מורן, 2013. "חוק העמותות אושר בממשלה: 'זוהי דיקטטורה'", **ידיעות אחרונות**, 15.12.2013.
- אילון, עמוס, 1971. **הישראלים: מייסדים ובנים**, ירושלים: שוקן.
- אלבו, שגיא, 2014. **נאמנות למקור: תקשורת, אידיאולוגיה ותרבות פוליטית בישראל**, תל אביב: רסלינג.
- אלדר, עקיבא, 2013. "סקר: מרבית הישראלים בעד עקרונות היוזמה הערבית, רק מעטים מכירים אותה", **אל-מוניטור**, 27.5.2013, <http://tinyurl.com/od6wb74>.
- אם תרצו, 2010. "השפעתם של ארגוני הקרן החדשה לישראל על דוח גולדסטון", **אתר אם תרצו**, <http://imti.org.il/publication/goldstone>.
- אנדרמן, נירית, 2014. "במאים בריטיים מוחים על סטטוס כנגדם שפורסם על ידי לימור לבנת", **הארץ**, 15.7.2014.
- , 2013. "לבנת: 'אני קוראת לצנזורה עצמית של אמנים'", **הארץ**, 27.2.2013.
- אריאן, אשר, 1999. **ביטחון בצל איום: דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום**, תל אביב: פפירוס.
- בורובסקי-ספיר, לימור, 2004. "חברות לאתוס הקונפליקט בבסיס אימונים של חטיבת הצנחנים", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- בן חורין, יצחק, 2013. "היוזמה הערבית 2013: הסכמה לחילופי שטחים", **ידיעות אחרונות**, 30.4.2013.
- בן מאיר, יהודה, 2014. "סקרי דעת קהל בישראל וברשות הפלשתינית: תמיכה ציבורית רחבה והצבעה בעד הסכם מדיני", **אתר המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)**, 28.01.2014, <http://heb.inss.org.il/index.aspx?id=4354&articleid=6496>.
- בן-עזר, אהוד, 1997. **צל הפרדסים והר הגעש: שיחות על השתקפות השאלה הערבית ודמות הערבי בספרות העברית בארץ-ישראל מסוף המאה הקודמת ועד ימינו**, תל אביב: חמו"ל.
- , 1992. **במולדת הגעגועים המנוגדים: הערבי בספרות העברית – אנתולוגיה**, תל אביב: זמורה ביתן.
- בן-עמוס, אבנר, ואילנה בית-אל, 2006. "חינוך לצבאיות ולהנצחה: טקסי זיכרון לאומיים בבתי ספר בישראל", מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, חיפה: אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס, עמ' 369–401.
- בן-עמוס, אבנר, ודניאל בר-טל (עורכים), 2004. **פטריטיזם: אוהבים אותך מולדת**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- בן עמי, שלמה, 2004. **חזית ללא עורף: מסע אל גבולות תהליך השלום**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- בן-שבת, חן, 2010. "רכישה של זיכרון קולקטיבי ואתוס הסכסוך בגיל הילדות: חקר ילדים בבתי ספר של ממלכת וממלכת-דתי בישראל", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- בנט, נפתלי, 2013. "הגמגום וההססנות הבינלאומית בעניין סוריה" (פייסבוק), 29.8.2013. <https://www.facebook.com/396697410351933/posts/617864008235271>
- בר-און, דן, 2005. **על ה"אחרים" בתוכנו: תמורות בזהות הישראלית מנקודת מבט פסיכולוגית-חברתית**, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- ברזילי, גד, 1996. "מדינה, חברה וביטחון לאומי: תקשורת המונים ומלחמות", משה לסק ובנימין קני-פז (עורכים), **ישראל לקראת שנות האלפיים: חברה, פוליטיקה ותרבות**, ירושלים: מאגנס.
- בר-טל, דניאל, 2007. **חיות עם הסכסוך: ניתוח סוציו-פסיכולוגי של החברה היהודית בישראל**, ירושלים: כרמל.
- בר-טל, דניאל, ועירן הלפרין, 2008. "דעיכתו של מחנה השלום בישראל: ההשפעה של ראש הממשלה אהוד ברק על דעת הקהל בישראל יולי 2000 – פברואר 2001", **מגמות** 45: 463–435.
- בר-טל, דניאל, עירן הלפרין, קרן שרביט, נמרוד רוזלר, ועמירם רביב, 2008. "כיבוש מתמשך: היבטים פסיכולוגיים-חברתיים של חברה כובשת", **סוציולוגיה ישראלית** 2: 386–357.
- בר-טל, דניאל, תמיר מגל, ועירן הלפרין, 2010. "הפרדוקס של תפיסת הביטחון בישראל: הסבר פסיכולוגי-חברתי", **פוליטיקה** 20: 148–123.
- בר-טל, דניאל, עמירם רביב, ורינת ארביב-אברמוביץ (ספר בהכנה). **הקצנה בסכסוך בלתי נשלט: ניתוח פסיכולוגי-פוליטי של החברה היהודית בישראל 2000–2015**.
- גור, חגית, 2005. "מה למדת היום בגן, ילד מתוק שלי": חינוך מיליטריסטי בגיל הרך", הנ"ל (עורכת), **מיליטריזם בחינוך**, תל אביב: בבל, עמ' 108–88.
- גור, חגית, ורלה מזלי, 2002. "מיליטריזם בחינוך בישראל", **מפנה** 36.
- גרינבאום, צ'רלס, ויואל אליצור, 2013. "ההשלכות הפסיכולוגיות והמוסריות של כיבוש השטחים הפלסטיניים על החברה הישראלית", דניאל בר-טל ויצחק שנל (עורכים), **השפעת הכיבוש על החברה הישראלית**, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 355–310.
- דגוני, רן, 2015. "הרצוג: מבחינתנו ארה"ב היא בעלת ברית אסטרטגית, לא פוליטית", **גלובס**, 22.2.2015.
- דוד, אוהד, 2012. **פְּסָלִי פְּנִיָּה שֶׁל אֵמָה: זהות יהודית-ישראלית במקראות המאה העשרים**, דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, כרך מא.
- דוד, דויד, 2001. **עיתונות תחת השפעה**, תל אביב: בבל.
- דרעי, דוד, 2010. "הצצה נדירה: רה"מ בפגישה אישית עם מתנחלים בשנת 2001", **נענע 10**, 9.7.2010. <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=731034>
- האגודה לזכויות האזרח, 2013. "להפסיק לזמן פעילים פוליטיים לשיחות אזהרה בשב"כ", **אתר האגודה הישראלית לזכויות האזרח**, 28.7.2013, <https://www.acri.org.il/he/28080>
- הארץ, 2009. "נאום רה"מ נתניהו באוניברסיטת בר-אילן", **הארץ**, 15.7.2009.

הבית היהודי, 2015. "עקרונות הבית היהודי", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://tinyurl.com/baity2015>.

---, 2013. "עקרונות הבית היהודי", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://tinyurl.com/baity2013>.

הירש, מאורי, 2013. "שר הביטחון משה יעלון: יש פה לא רק אימים ואתגרים, אלא גם הזדמנויות", אוונרד – מגזין הבינתחומי, 8.9.2013, <http://magazine.idc.ac.il/HebrewSite/Articles/Pages/ICT2.aspx>.

המחנה הציוני, 2015. "מצע המחנה הציוני לכנסת ה-20", אתר המחנה הציוני, http://hamahanehazioni.co.il/zionist/?page_id=390.

הליכוד, 2009. "מצע הליכוד", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://www.idi.org.il/media/393147/likud%2018.doc>.

המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015. "מדד השלום: פברואר 2015", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://tinyurl.com/bkzw3r4>.

---, 2014א. "מדד השלום: אוגוסט 2014", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://tinyurl.com/bkzw3r4>.

---, 2014ב. "מדד השלום: מאי 2014", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://tinyurl.com/bkzw3r4>.

---, 2010. "מדד השלום: אוגוסט 2010", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://tinyurl.com/bkzw3r4>.

---, 2008. "מדד השלום: מרץ 2008", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://tinyurl.com/bkzw3r4>.

הס, עמירה, 2012. "לקראת מטס המחאה: השבכ הזהיר את פעילי השמאל הישראלי", הארץ, 12.4.2012.

הרמן, תמר, אלה הטר, ניר אתמור ויובל לבל, 2013. "מדד הדמוקרטיה הישראלית 2013", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, www.idi.org.il/media/2720078/Democracy%20Index%202013.pdf.

הרצוג, יצחק, 2015. "הצפירה שפילחה את חלל חיינו" (פייסבוק), 22.4.2015, <https://www.facebook.com/161648040544835/posts/913821801994118>.

וואלה, 2010. "על נתיניהו להוכיח שהוא תומך בדמוקרטיה", וואלה, 2.2.2010, <http://news.walla.co.il/item/1638869>.

וולף, פנחס, 2011. "חוק העמותות המתוקן: ארגוני שמאל – לשימוע בכנסת", וואלה, 30.11.2011, <http://news.walla.co.il/item/1881547>.

זילברמן, יוסי, 2013. "נתיניהו: יזה לא יהיה משא ומתן קל", חדשות ערוץ 2, 21.7.2013.

זפרן, ענת, ודניאל בר-טל, 2006. "זיכרון השואה והשלכותיו על תהליך השלום: השפעות תחושת הפחד ודימוי עצמי של קורבן על אמונות הביטחון הישראליות", מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בעידן משתנה, חיפה: אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס, עמ' 329–368.

זרובבל, יעל, 2004. "קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיית ההקרבה הפטריוטית בישראל", אבנר בן-עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), **פטריויטיזם: אוהבים אותך מולדת**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 61–99.

חגיגי בייקוביץ, הילה, 2015. "השתקפות אתוס הסכסוך בנאומי מנהיגים – בחינת נאומיהם של בנימין נתניהו ואהוד אולמרט מראשית הקריירה הפוליטית שלהם ועד היום", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

חדשות nana10, 2013. "יעלון: 'צריך להיערך לאפשרות שנצטרך להגן על עצמנו'", **נענע 10**, 16.4.2013. <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=971170>

חורי, גיקי, ויהונתן ליס, 2014. "שר החוץ קורא לחרם על עסקים של ערבים השובתים במחאה על המבצע", **הארץ**, 21.7.2014.

חלבי, רבאח, 2000. **דיאלוג בין זהויות: מפגשי ערבים ויהודים בנווה שלום**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

חסון, ניר, דנה ויילר-פולק, ותומר זרחין, 2011. "ראש הממשלה נתניהו ביד ושם: מתכוונים לכל מילה כשאנו אומרים 'לעולם לא עוד'", **הארץ**, 1.5.2011.

ידגר, יעקב, 2004. **הסיפור שלנו: הנרטיב הלאומי בתקשורת הישראלית**, חיפה: אוניברסיטת חיפה.

ילון, יורי, ושלמה צנוה, 2013. "כל האמצעים כשרים בעיני המרצחים – אנו נכה בהם", **ישראל היום**, 15.4.2013.

יער, אפי, ומנו גבע, 2009. "ממצאי מדד הפטריוטיות 2009", כנס הרצליה התשיעי, הרצליה, 2–4 בפברואר.

יער, אפי, ויונתן ליפסקי, 2008. "סקר מדד הפטריוטיות בישראל 2008", כנס הרצליה השמיני, הרצליה, 20–23 בינואר.

יש עתיד, 2015. "המצע המלא", **אתר יש עתיד**, http://yeshatid.org.il/programmes/full_platform

ישראל ביתנו, 2009. "עיקרי המצע", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, <http://tinyurl.com/israelb2009>

כהן, אהרון, 1985. **פרצוף מכוער במראה: סטראוטיפים לאומיים בספרות ילדים עברית**, תל אביב: רשפים.

כהן, סימון, 2010. "יעלון: אהובה תומר ואלעד ריבן – הגיבורים של תקופתנו". **ערוץ 7**, 8.12.2010.

כהנא, אריאל, 2015. "ראש הממשלה: אם אבחר, לא תקום מדינה פלסטינית", **מעריב**, 16.3.2015.

---, 2014. "הישראלים משוכנעים: מאמץ הדה-לגיטימציה כנגד ישראל נכשל", **מעריב**, 6.3.2014.

כולנו, 2015. "מצע מפלגת כולנו", <https://www.kulanu-party.co.il/platform>

כספי, דן, ויואב לימור, 1992. **המתווכים: תקשורת המונים בישראל**, תל אביב: עם עובד.

כספי, דן, ודני רובינשטיין, 2013. "'שומרי החומה' בסכסוך ישראל-ערב", דניאל בר-טל ויצחק שני (עורכים), **השפעת הכיבוש על החברה הישראלית**, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 335–349.

- כספית, בן, 2010. "תרומתנו למקורות של דוח גולדסטון", **מעריב**, 30.1.2010.
- לבני, ציפי, 2015. "באתי ביום הזיכרון הזה" (פייסבוק), 22.4.2015, <https://www.facebook.com/Hatnua/posts/815423565211175>.
- ליברמן, אביגדור, 2013. "איפה שיש התיישבות יהודית, שם יש ביטחון, שם אנחנו נישאר", **אתר ישראל ביתנו**, 2.1.2013, <http://tinyurl.com/liberman2013>.
- ליס, יהונתן, 2014. "לבני: המקום הזה יישאר בריבונות מדינת ישראל לעד", **הארץ**, 21.12.2014.
- , 2011א. "הממשלה תדון בהצעות חוק להגביל תרומות זרות לעמותות", **הארץ**, 7.11.2011.
- , 2011ב. "הכנסת אישרה את 'חוק הנכבה'", **הארץ**, 23.3.2011.
- לנדמן, שירי, 2010. "ערכים מוגנים כחסם ביישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני", יעקב בר-סימן-טוב (עורך), **חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 188–224.
- לפיד, יאיר, 2014. "בלי הסכם מדיני – כלכלת ישראל תיפגע", **אתר המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)**, 29.1.2014, <http://heb.inss.org.il/index.aspx?id=4354&articleid=6540>.
- , 2012. "יאיר לפיד בנאום מדיני", **אתר יש עתיד**, 30.10.2012, <http://tinyurl.com/yesha2014>.
- מגל, תמיר, נטע אורן, דניאל בר-טל ועירן הלפרין, 2013. "עמדות הציבור היהודי בישראל בשאלת 'השטחים הכבושים': נתונים והשלכות", דניאל בר-טל ויצחק שניל (עורכים), **השפעת הכיבוש על החברה הישראלית**, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 138–186.
- מועלם, מזל, 2014א. "סקר: רק אחד משמונה ישראלים מכיר את היוזמה הסעודית", **אל-מוניטור**, 6.6.2014, <http://tinyurl.com/muaelem2014a>.
- , 2014ב. "הלקה מקמפ דיוויד: כשהמנהיגים מוכנים – השלום אפשרי", **אל-מוניטור**, 28.3.2014, <http://tinyurl.com/muaelem2014b>.
- מכון טרומן, 2014. "סקר דעת קהל ישראלי פלסטיני משותף, דצמבר 2014", **אתר מכון טרומן**, 24.12.2014, <http://truman.huji.ac.il/upload/Joint%20Poll%20Dec%202014.pdf>.
- מכון ראות, 2010. "גוברת המגמה של דה-לגיטימציה נגד ישראל", **אתר מכון ראות**, 15.5.2010, <http://www.reut-institute.org/he/Publication.aspx?PublicationId=3876>.
- מלך, גידי, 2014. "אלן דרשוביץ: תנועת החרם (BDS) הינה איום אסטרטגי על ישראל בטווח הרחוק", **הארץ**, 11.6.2014.
- מנע, מיה, 2015. "הדו"ח שהמו"לים לא ממש יתלהבו לפרסם", **וואלה**, 25.5.2015, <http://b.walla.co.il/item/2856723>.
- מעריב, 2015. "אדלשטיין: 'אוהב את הארץ הזו. אבל יותר מכך, אני אוהב את העם הזה'", **מעריב**, 22.4.2015.
- מצליח, רינה, 2014. "שר הביטחון משה יעלון בריאיון בלעדי וראשון ב'פגוש את העיתונות'", **חדשות ערוץ 2**, 15.3.2014.
- משרד החוץ, 2014א. "שר החוץ ליברמן מגנה הפיגוע בבריסל", **אתר משרד החוץ**, 24.5.2014, <http://tinyurl.com/mfa2014b>.

---, 2014ב. "נאום שר החוץ ליברמן בפני הסגל הדיפלומטי ביום העצמאות", **אתר משרד החוץ**,
6.5.2014, <http://tinyurl.com/mfa2014a>.

---, 2010. "סגן שר החוץ השתתף בכנס JPPI (המכון לתכנון מדיניות העם היהודי) בנושא 'הדה-
לגיטימציה של ישראל'", **אתר משרד החוץ**, 21.10.2010, <http://tinyurl.com/qyrnpyq>.

משרד ראש הממשלה, 2015. "דברי ראש הממשלה נתניהו בעצרת הממלכתית בגבעת
התחמושת לציון 48 שנים לאיחוד ירושלים", **אתר משרד ראש הממשלה**, 17.5.2015,
<http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speechjerusalem170515.aspx>.

---, 2014א. "דברי ראש הממשלה בנימין נתניהו בטקס האשכבה של הנערים", **אתר משרד
ראש הממשלה**, 1.7.2014,
<http://www.pmo.gov.il/mediacenter/events/pages/eventeology010714.aspx>

---, 2014ב. "דברי ראש הממשלה נתניהו בוועידת איפא"ק", **אתר משרד ראש הממשלה**,
4.3.2014,
<http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speechaipac040314.aspx>

---, 2013. "דברי ראש הממשלה נתניהו בטקס לחללי מערכות ישראל בהר הרצל", **אתר משרד
ראש הממשלה**, 15.4.2013,
<http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speechzikaron150413.aspx>

---, 2012. "דברי ראש הממשלה נתניהו בישיבת מרכז הרב ביום ירושלים", **אתר משרד ראש
הממשלה**, 20.5.2012,
<http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speechmercazharav200512.aspx>.

---, 2011א. "דברי ראש הממשלה נתניהו בפני שני בתי הקונגרס האמריקני", **אתר משרד ראש
הממשלה**, 24.5.2011,
<http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speechcongress240511.aspx>
X

---, 2011ב. "דברי ראש הממשלה בטקס יום הזיכרון בגבעת התחמושת", **אתר משרד ראש
הממשלה**, 8.5.2011,
<http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speechtachmoshet080511.aspx>

---, 2010. "דברי ראש הממשלה בטקס סיום של בוגרי המכללה לביטחון לאומי בהר הצופים",
אתר משרד ראש הממשלה, 27.7.2010,
<http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speechmabal270710.aspx>

---, 2009א. "נאום ראש הממשלה בפתיחת מושב החורף בכנסת", **אתר משרד ראש הממשלה**,
11.10.2009,
<http://www.pmo.gov.il/MediaCenter/Speeches/Pages/speech111010.aspx>

נחמיאס, עמרי, 2015. "נתניהו ירכיב ממשלה: 'אפעל לאיחוי הקרעים שנפערו בחירות'",
וואלה, 25.3.2015, <http://news.walla.co.il/item/2840935>.

---, 2014. "לפייד: לא היינו אמיצים מספיק ביצוק איתן", **וואלה**, 27.12.2014,
<http://elections.walla.co.il/item/2814252>.

נשיא, מיטל, דניאל בר-טל, ואוראל הריסון דיאמונד (בדפוס). "חברות פוליטי של ילדים צעירים
בסכסוכים בלתי-נשלטים: המקרה הישראלי", **מגמות**.

- נתניהו, בנימין, 1995. **מקום תחת השמש**, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- סגל, עמית, ויונית לוי, 2015א. "כחלון לחדשות ערוץ 2: 'ביבי, לפיד ובנט אשמים בפערים החברתיים, הם לא עשו כלום שנתיים'", **חדשות ערוץ 2**, 14.1.2015.
- , 2015ב. "ריאיון עם ראש הממשלה בנימין נתניהו", **חדשות ערוץ 2**, 6.1.2015.
- סיידלר, שירלי, 2014. "לבני והרצוג בעוטף עזה: נתניהו כתב ספרים על מלחמה בטרור אבל ניהל מו"מ עם חמאס", **הארץ**, 11.12.2014.
- סמוחה, סמי, 2013. "לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2012", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, <http://www.idi.org.il/media/2519505/Lo%20Shovrim.pdf>
- צורף, יוחנן, 2010. "חסמים ביישוב הסכסוך עם ישראל – הפרספקטיבה הפלסטינית", יעקב בר-סימן-טוב (עורך), **חסמים לשלום בסכסוך הישראלי-פלסטיני**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, עמ' 76–110.
- קולונימוס, נטע-לי, ודניאל בר-טל, 2011. "תפיסת אתוס הקונפליקט ושירות קרבי בקרב חיילי יחידות עלית", **המרחב הציבורי** 5: 35–72.
- קליין, צביקה, 2014. "פעם נוספת: 'אם תרצו' בקמפיין כנגד 'הקרן החדשה לישראל'", **מעריב**, 18.5.2014.
- קס, זאב, 2014. "הבחירות הן ביני לעבודה בראשות אה, לא חשוב", **מעריב**, 16.12.2014.
- קס, זאב, ונעמה אנגל-משאלי, 2015. "האבנים דוממות אך זעקת הבנים מהדהדת", **מעריב**, 22.4.2015.
- קרת, אתגר, 2011. "אתגר קרת בשיחה עם ראש הממשלה נתניהו: זהו סכסוך לא פתיר", **הארץ**, 15.6.2011.
- רביד, ברק, 2015א. "נתניהו מציע לפתוח במו"מ על גבולות גושי ההתנחלויות", **הארץ**, 26.5.2015.
- , 2015ב. "נתניהו: לא יהיו שום נסיגות ושום ויתורים", **הארץ**, 8.3.2015.
- , 2014. "נתניהו: מחויב לבנות בכל יהודה ושומרון; ארה"ב: הבנייה מנוגדת לשאיפה לשלום", **הארץ**, 27.10.2014.
- , 2013. "למרות הודעת הליגה הערבית, חידוש השיחות אינו נראה באופק", **הארץ**, 1.5.2013.
- , 2009א. "נתניהו נגד 'שוברים שתיקה': שיבדקו מה קורה אצל החמאס", **הארץ**, 26.8.2009.
- , 2009ב. "מדינת ישראל נגד 'שוברים שתיקה': דורשת מהולנד להפסיק מימון לארגון", **הארץ**, 26.7.2009.
- רביד, ברק, וגיקי חורי, 2015א. "נתניהו לשרת החוץ של האיחוד האירופי: עמדתי לא השתנתה – מחויב לפתרון שתי המדינות", **הארץ**, 20.5.2015.
- , 2015ב. "נתניהו חוזר בו מהצהרתו: בעד פתרון שתי המדינות, אך הנסיבות כעת מקשות", **הארץ**, 19.3.2015.
- רגב, מירי, 2015. "שופכים לנו את הדם" (פייסבוק), 9.5.2015, <https://www.facebook.com/118410851589072/posts/806969889399828>

- רויטרס, 2009. "צה"ל: עדויות 'שוברים שתיקה' מעזה – שמועות", *ynet*, 15.7.2009, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3746700,00.html>.
- שגב, תום, 1991. *המיליון השביעי: הישראלים והשואה*, ירושלים: כתר.
- שוחט, *אלהאורית*, 1991. *הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידיאולוגיה*, תל אביב: ברירות.
- שניידר, טל, 2014. "שר החברה של נתניהו, הרצוג", *הפלוג – בלוג פוליטי*, 2.8.2014, <http://www.talschneider.com/2014/08/02/hertzog-serves-netanyahu>.
- שיפר, שמעון, 2014. "יעלון: קרי משיחי ואובססיבי, שייקח נובל וילך", *ידיעות אחרונות*, 14.1.2014.
- שנל, יצחק, ודניאל בר-טל, 2013. "אחרית דבר: השטחים כאבן יסוד בהבניה מחדש של החברה הישראלית", *הני"ל (עורכים)*, *השפעת הכיבוש על החברה הישראלית*, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 481–455.
- שנל, יצחק ואפרים לביא (עורכים), 2012. *שיח מפות בסכסוך הישראלי-פלסטיני*, תל אביב: מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב.
- שקד, רוני, 2015. "אתוס הסכסוך בחברה הפלשתינאית", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שרון, רועי, 2009. "יעלון: יהודים צריכים להתיישב בכל מקום בארץ ישראל", *מעריב*, 19.8.2009.
- תיבון, אמיר, 2014. "סקר: 76% מהציבור בעד יוזמת השלום הערבית", *וואלה*, 27.2.2014, <http://news.walla.co.il/item/2724877>.
- nrg חדשות, 2014. "נתניהו: 'המאבק בטרור יצר בריתות חדשות, זו הזדמנות לשלום'", *nrg*, 11 בספטמבר, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/620/950.html>.

Adwan, Sami, Daniel Bar-Tal, and Bruce E. Wexler (in press). "Portrayal of the Other in Palestinian and Israeli Schoolbook: A Comparative Study", *Political Psychology*.

Arian, Asher, 1995. *Security Threatened: Surveying Israeli Opinion on Peace and War*, Cambridge: Cambridge University Press.

Aronoff, Yael S., 2014. *The Political Psychology of Israeli Prime Ministers: When Hard-Liners Opt for Peace*, New York: Cambridge University Press.

---, 2009. "When do Hawks Become Peacemakers: A Comparison of Two Israeli Prime Ministers", *Israel Studies Forum* 24(1): 39–61.

Auerbach, Yehudit, 1989. "Legitimation for Turning-Point Decisions in Foreign Policy: Israel vis-a-vis Germany 1952 and Egypt 1977", *Review of International Studies* 15(4): 329–340.

- Auerbach, Yehudit, and Hemda Ben-Yehuda, 1993. "Attitudes to an Existence Conflict: Rabin and Sharon on the Palestinian Issue, 1967–1987", in Knud S. Larsen (ed.), *Conflict and Social Psychology*, London: Sage Publications, pp. 144–167.
- Bandura, Albert, 1999. "Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities", *Personality and Social Psychology Review* 3(3): 193–209.
- , 1990. "Selective Activation and Disengagement of Moral Control", *Journal of Social Issues* 46(1): 27–46.
- Bar-On, Mordechai, 1996. *In Pursuit of Peace: A History of the Israeli Peace Movement*, Washington: United States Institute of Peace Press.
- Bar-Tal, Daniel, 2013. *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*, New York: Cambridge University Press.
- , 2010. "Culture of Conflict: Evolvement, Institutionalization, and Consequences", in R. Schwarzer and P. A. Frensch (eds.), *Personality, Human Development, and Culture: International Perspectives on Psychological Science*, New York: Psychology Press, pp. 183–198.
- , 2007. "Socio-Psychological Foundations of Intractable Conflicts", *American Behavioral Scientist* 50(11): 1430–1453.
- , 2001. "Why Does Fear Override Hope in Societies Engulfed by Intractable Conflict, as It Does in the Israeli Society?" *Political Psychology* 22: 601–627.
- , 2000. *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- , 1998a. "Societal Beliefs in Times of Intractable Conflict: The Israeli Case", *International Journal of Conflict Management* 9(1): 22–50.
- , 1998b. "The Rocky Road toward Peace: Beliefs on Conflict in Israeli Textbooks", *Journal of Peace Research* 35(6): 723–742.
- Bar-Tal, Daniel, and Dikla Antebi, 1992. "Siege Mentality in Israel", *International Journal of Intercultural Relations* 16: 251–275.
- Bar-Tal, Daniel, Lily Chernyak-Hai, Noa Schori, and Ayelet Gundar, 2009. "A Sense of Self-Perceived Collective Victimhood in Intractable Conflicts", *International Review of the Red Cross* 91(874): 229–258.
- Bar-Tal, Daniel, and Eran Halperin, 2011. "Socio-Psychological Barriers to Conflict Resolution", in Daniel Bar-Tal (ed.), *Intergroup Conflicts and their Resolution: A Social Psychological Perspective*, New York: Taylor & Francis Group, pp. 217–240.
- Bar-Tal, Daniel, Eran Halperin, and Joseph de Rivera, 2007. "Collective Emotions in Conflict: Societal Implications", *Journal of Social Issues* 63: 441–460.

- Bar-Tal, Daniel, Eran Halperin, and Neta Oren, 2010. "Socio-Psychological Barriers to Peace Making: The Case of the Israeli Jewish Society", *Social Issues and Policy Review* 4: 63–109.
- Bar-Tal, Daniel, Dan Jacobson, and Aharon Klieman (eds.), 1998. *Security Concerns: Insights from the Israeli Experience*, Stamford, CT: JAI Press.
- Bar-Tal, Daniel, Neta Oren, and Rafi Nets-Zehngut, 2014. "Socio-Psychological Analysis of Conflict-Supporting Narratives: A General Framework", *Journal of Peace Research* 51(5): 662–675.
- Bar-Tal, Daniel, Amiram Raviv, Alona Raviv, and Adi Degani-Hirsch, 2009. "The Influence of the Ethos of Conflict on Israeli Jews' Interpretation of Jewish-Palestinian Encounters", *Journal of Conflict Resolution* 53(1): 94–118.
- Bar-Tal, Daniel, Keren Sharvit, Eran Halperin, and Anat Zafran, 2012. "Ethos of Conflict: The Concept and its Measurement", *Peace & Conflict* 18: 40–61.
- Bar-Tal, Daniel, and Yona Teichman, 2005. *Stereotypes and Prejudice in Conflict: Perspectives of Arabs in Israeli Jewish Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Baumeister, Roy F., and Stephen Hastings, 1997. "Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves", in J. Pennebaker, D. Paez and B. Rime (eds.), *Collective Memory of Political Events*, Mahwah, NJ: Erlbaum, pp. 277–293.
- Bekerman, Zvi, 2005. "Complex Contexts and Ideologies: Bilingual Education in Conflict-Ridden Areas", *Journal of Language, Identity, and Education* 4(1): 1–20.
- Bekerman, Zvi, and Ifat Maoz, 2005. "Troubles with Identity: Obstacles to Coexistence Education in Conflict Ridden Societies", *Identity: An International Journal of Theory and Research* 5(4): 341–357.
- Bekerman, Zvi, and Michalinos Zembylas, 2012. *Teaching Contested Narratives: Identity, Memory and Reconciliation in Peace Education and Beyond*, New York: Cambridge University Press.
- Ben-Ami, Shlomo, 2006. *Scars of War, Wounds of Peace: The Israeli-Arab Tragedy*, Oxford, UK: Oxford University Press.
- Ben-Dor, Gabi, Daphna Canetti, and Eyal Lewin, 2012. "The Social Component in National Resilience", paper presented at the 12th annual Herzliya Conference, January 30 – February 2.
- Ben-Meir, Yehuda, and Olena Bagno-Moldavsky, 2013. *The Voice of the People: Israeli Public Opinion on National Security, 2012*, Tel Aviv: Institute for National Security Studies.
- Ben-Porat, Guy, and Shlomo Mizrahi, 2005. "Political culture, Alternative Politics and Foreign Policy: The Case of Israel", *Policy Sciences* 38(2–3): 177–194.
- Ben-Shaul, Nitzan, 1997. *Mythical Expressions of Siege in Israeli Films*, Lewiston, NY: Edisyn Mellen.

- Bronner, Ethan, 2009. "Soldiers' Accounts of Gaza Killings Raise Furor in Israel", *New York Times*, 19.3.2009, http://www.nytimes.com/2009/03/20/world/middleeast/20gaza.html?_r=1&.
- Bruner, Jerome S., 1990. *Acts of Meaning*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burstein, Paul, 2003. "The Impact of Public Opinion on Public Policy: A Review and an Agenda", *Political Research Quarterly* 56(1): 29–40.
- Canetti, Daphna, Julia Elad-Strenger, Iris Lavi, Dana Guy, and Daniel Bar-Tal, 2015. "Exposure to Violence, Ethos of Conflict, and Support for Compromise Surveys in Israel, East Jerusalem, West Bank, and Gaza", *Journal of Conflict Resolution* (online first), February 16, <http://jcr.sagepub.com/content/early/2015/02/13/0022002715569771.abstract>.
- Chazan, Naomi, 2006. "Peace Action and Conflict Resolution: An Israeli-Palestinian Exploration", in Elie Podeh, Asher Kaufman and Moshe Maoz (eds.), *Arab-Jewish Relations: From Conflict to Resolution?* Brighton, UK: Sussex Academic Press, pp. 283–317.
- Christie, Daniel J., 2006. "What is Peace Psychology the Psychology of?" *Journal of Social Issues* 62(1): 1–17.
- Cohrs, J Christopher, and Klaus Boehnke, 2008. "Social Psychology and Peace: An Introductory Overview", *Social Psychology* 39(1): 4–11.
- Dor, Daniel, 2006. "Is there Anything We Might Call Dissent in Israel? (And, if There Is, Why Isn't There?)", *Critical Inquiry* 32: 278–287.
- Elbaz, Sagi, and Daniel Bar-Tal (in press). "Dissemination of Culture of Conflict in the Israeli Mass Media: The Wars in Lebanon as a Case Study", *Communication Review*.
- Gavriely-Nuri, Daliya, 2010. "The Idiosyncratic Language of Israeli 'Peace': A Cultural Approach to Critical Discourse Analysis (CCDA)", *Discourse Society* 21(5): 565–585.
- Gawerc, Michelle I., 2006. "Peace-Building: Theoretical and Concrete Perspectives", *Peace & Change* 31(4): 435–478.
- Gayer, Corinna, 2012. *Gender Intractability: National Identity Construction and Gender in the Israeli-Palestinian Conflict*, Anfahr, Germany: Nomos.
- Golan, Galia, 2014. *Israeli Peacemaking Since 1967: Factors Behind the Breakthroughs and Failures*, Los Angeles: UCLA Center for Middle East Development (CMED).
- Grosser, Paul E, and Edwin G. Halperin, 1979. *Anti-Semitism: Causes and Effects of a Prejudice*, Secaucus, NY: Citadel.
- Hadjipavlou, Maria, 2007. "The Cyprus Conflict: Root Causes and Implications for Peacebuilding", *Journal of Peace Research* 44(3): 349–365.

- Halperin, Eran (in press). *Emotions in Conflict: Inhibitors and Facilitators of Peace Making*, New York: Routledge.
- , 2014. "Emotion, Emotion Regulation, and Conflict Resolution", *Emotion Review* 6(1): 68–76.
- , 2010. "The Emotional Roots of Intergroup Violence: The Distinct Role of Anger and Hatred", in M. Mikulincer and P. R. Shaver (eds.), *Human Aggression and Violence: Causes, Manifestations, and Consequences*, Washington, DC: American Psychological Association, pp. 315–331.
- , 2008. "Group-Based Hatred in Intractable Conflict in Israel", *Journal of Conflict Resolution* 52: 713–736.
- Halperin, Eran, and Daniel Bar-Tal, 2011. "Socio-Psychological Barriers to Peace Making: An Empirical Examination within the Israeli Jewish Society", *Journal of Peace Research* 48(5): 637–651.
- Halperin, Eran, and Ruthie Pliskin, 2015. "Emotions and Emotion Regulation in Intractable Conflict: Studying Emotional Processes within a Unique Context", *Advances in Political Psychology* 36: 119–150.
- Hazani, Moshe, 1993. "Netzah Yisrael: Symbolic Immortality and the Israeli-Palestinian Conflict", in K. S. Larsen (ed.), *Conflict and Social Psychology*, London: Sage, pp. 57–70.
- Hermann, Tamar, 2009. *The Israeli Peace Movement: A Shattered Dream*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 2007. "Changes in Israel's Official Security Policy and in the Attitudes of the Israeli Jewish Public toward the Management of the Israeli-Palestinian Conflict (2000-2004)", in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *Israeli-Palestinian Conflict: From Conflict Resolution to Conflict Management*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 133–168.
- Herrmann, Richard, 1986. "The Power of Perceptions in Foreign-Policy Decision Making: Do Views of the Soviet Union Determine the Policy Choices of American Leaders?" *American Journal of Political Science* 30(4): 841–875.
- Horovitz, David, 2014. "Yair Lapid: I Know How to Change Things Now", *Times of Israel*, May 6.
- Inbar, Efraim, and Giora Goldberg, 1990. "Is Israel's Political Elite Becoming More Hawkish?" *International Journal* 45(3): 631–660.
- Jarymowicz, Maria, and Daniel Bar-Tal, 2006. "The Dominance of Fear over Hope in the Life of Individuals and Collectives", *European Journal of Social Psychology* 36: 367–392.
- Kaarbo, Julie, 1997. "Prime Minister Leadership Styles in Foreign Policy Decision-Making: A Framework for Research", *Political Psychology* 18(3): 553–581.
- Kansteiner, Wolf, 2002. "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory* 41(2): 179–197.

Kelman, Herbert C., 2007. "The Israeli-Palestinian Peace Process and its Vicissitudes," *American Psychologist* 62(4): 287–303.

Kimmerling, Baruch, 2001. *The Invention and Decline of Israeliness: State, Society and the Military*, Berkeley: University of California Press.

Klar, Yechiel, and Hadas Baram (in press). "In DeFENCE of the Ingroup Historical Narrative in an Intractable Intergroup Conflict: An Individual-Difference Perspective", *Political Psychology*.

Klar, Yechiel, Noa Schori-Eyal, and Yonat Klar, 2013. "The 'Never Again' State of Israel: The Emergence of the Holocaust as a Core Feature of Israeli Identity and its Four Incongruent Voices", *Journal of Social Issues* 69(1): 125–143.

Kligler-Vilenchik, Neta, Yariv Tsfati, and Oren Meyers, 2014. "Setting the Collective Memory Agenda: Examining Mainstream Media Influence on Individuals' Perceptions of the Past", *Memory Studies* 7: 484–499.

Kriesberg, Louis, 1998. "Intractable conflict", in E. Weiner (ed.), *Handbook of Interethnic Coexistence*, New York: Continuum, pp. 332–342.

Lapid, Yair, 2015. "Those Calling for a Boycott of Israel Are Ignoring some Painful Truths", *The Guardian*, February 19.

Liebman, Charles S., 1978. "Myth, Tradition and Values in Israeli Society", *Midstream* 24(1): 44–53.

MacDonald, David Bruce, 2002. *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*, Manchester: Manchester University Press.

Maoz, Ifat, and Roy J. Eidleson, 2007. "Psychological Bases of Extreme Policy Preferences: How the Personal Beliefs of Israeli-Jews Predict Their Support for Population Transfer in the Israeli-Palestinian Conflict", *American Behavioral Scientist* 50(11): 1476–1497.

Maoz, Ifat, and Clark McCauley, 2009. "Threat Perceptions and Feelings as Predictors of Jewish-Israeli Support for Compromise with Palestinians", *Journal of Peace Research* 46(4): 525–539.

---, 2008. "Threat, Dehumanization, and Support for Retaliatory Aggressive Policies in Asymmetric Conflict", *Journal of Conflict Resolution* 52(1): 93–116.

Merom, Gil, 1998. "Outside History? Israel's Security Dilemma in a Comparative Perspective", in D. Bar-Tal, D. Jacobson and A. Klieman (eds.), *Security Concerns: Insights from the Israeli Experience*, Stamford, CT: JAI, pp. 37–52.

Miller, Aaron David, 2008. *The Much Too Promised Land: America's Elusive Search for Arab-Israeli Peace*, New York: Bantam Books.

Morris, Benny, 2001. *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–2001*, New York: Vintage Books.

- Noor, Masi, Nurith Shnabel, Samer Halabi, and Arie Nadler, 2012. "When Suffering Begets Suffering: The Psychology of Competitive Victimhood between Adversarial Groups in Violent Conflicts", *Personality and Social Psychology Review* 16(4): 351–374.
- Nosseck, Hillel, 1994. "The Narrative Role of the Holocaust and the State of Israel in the Coverage of Salient Terrorist Events in the Israeli Press", *Journal of Narrative and Life History* 4(1–2): 119–134.
- Oren, Neta, 2010. "Israeli Identity Formation and the Arab-Israeli Conflict in Election Platforms, 1969–2006", *Journal of Peace Research* 47(2): 193–204.
- , 2009. *The Israeli Ethos of Conflict 1967–2006*, George Mason University, Institute for Conflict Analyses and Resolutions.
- Oren, Neta, Rafi Nets-Zehngut, and Daniel Bar-Tal, 2015. "Construction of the Israeli-Jewish Conflict: Supportive Narrative and the Struggle over its Dominance", *Political Psychology* 36(2): 215–230.
- Papadakis, Yiannis, 2008. *History Education in Divided Cyprus: A Comparison of Greek Cypriot and Turkish Cypriot Schoolbooks on the "History of Cyprus"*, Oslo: International Peace Research Institute.
- , 1998. "Greek Cypriot Narratives of History and Collective Identity: Nationalism as a Contested Process", *American Ethnologist* 25(2): 149–165.
- Peri, Yoram, 2007. "Intractable Conflict and the Media", *Israel Studies* 12(1): 79–102.
- Pliskin, Ruthie, Daniel Bar-Tal, Guy Sheppes, and Eran Halperin, 2014. "Are Leftists More Emotion-Driven than Rightists? The Interactive Influence of Ideology and Emotions on Support for Policies", *Personality and Social Psychology Bulletin* 40(12): 1681–1697.
- Podeh, Elie, 2002. *The Arab-Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948–2000*, Westport, CT: Bergin & Garvey.
- Poliakov, Leon, 1974. *The History of Anti-Semitism* (vols. 1–2), London: Routledge and Kegan Paul.
- Porat, Roni, Eran Halperin, and Daniel Bar-Tal, 2015. "The Effect of Sociopsychological Barriers on the Processing of New Information about Peace Opportunities", *Journal of Conflict Resolution* 59(1): 93–119.
- Ripsman, Norrin M., 2007. "Peacemaking and Democratic Peace Theory: Public Opinion as an Obstacle to Peace in Post-Conflict Situations", *Democracy and Security* 3(1): 89–113.
- Risse-Kappen, Thomas, 1991. "Public Opinion, Domestic Structure, and Foreign Policy in Liberal Democracies", *World Politics* 43(4): 479–512.
- Rosler, Ninrod, Keren Sharvit, and Daniel Bar-Tal, 2015. "Perception of Prolonged Occupation as Barriers in Conflict Resolution", manuscript submitted for publication.

Ross, Dennis, 2005. *The Missing Peace: The Inside Story of the Fight for Middle East Peace*, New York: Farrar, Straus and Giroux.

Rotberg, Robert (ed.), 2006. *Israeli and Palestinian Narratives of Conflict: History's Double Helix*, Bloomington: Indiana University Press.

Rouhana, Nadim, and Daniel Bar-Tal, 1998. "Psychological Dynamics of Intractable Conflicts: The Israeli-Palestinian Case", *American Psychologist* 53: 761–770.

Rynhold, Jonathan, 2007. "Cultural Shift and Foreign Policy Change: Israel and the Making of the Oslo Accords", *Cooperation and Conflict* 42(4): 419–440.

Schori-Eyal, Noa, Eran Halperin, and Daniel Bar-Tal, 2014. "Three Layers of Collective Victimhood: Effects of Multileveled Victimhood on Intergroup Conflicts in the Israeli–Arab Context", *Journal of Applied Social Psychology* 44: 778–794.

Schori-Eyal, Noa, Yechiel Klar, and Sonia Roccas, 2009. "In Every Generation, they Rise up Against Us to Annihilate us': Perpetual Ingroup Victimhood Orientation (PIVO) and Behavior in a Current Intergroup Conflict", 32nd Annual Meeting of the International Society of Political Psychology, Dublin, Ireland.

Shamir, Jacob, and Khalil Shikaki, 2010. *Palestinian and Israeli Public Opinion: The Public Imperative in the Second Intifada*, Bloomington: Indiana University Press.

Sharon, Ariel, 1989. *Warrior: The Autobiography of Ariel Sharon*, New York: Simon and Schuster.

Sharvit, Keren, 2014. "How Conflict Begets Conflict: Activation of the Ethos of Conflict in Times of Distress in a Society Involved in an Intractable Conflict", *Journal of Experimental Social Psychology* 55: 252–261.

---, 2008. "Activation of the Ethos of Conflict While Coping with Stress Resulting from Intractable Conflict", Ph.D. dissertation, Tel Aviv University.

Slocum-Bradley, Nikki R., 2008. "Discursive Production of Conflict in Rwanda", in F. M. Moghaddam, R. Harre and N. Lee (eds.), *Global Conflict Resolution through Positioning Analysis*, New York: Springer, pp. 207–226.

Streiner, Scott, 2001. "Shooting and Crying: The Emergence of Protest in Israeli Popular Music", *The European Legacy* 6(6): 771–792.

Tessler, Mark, 2009. *A History of the Israeli-Palestinian Conflict* (2nd ed.), Bloomington: Indiana University Press.

Tetlock, Philip E., 2003. "Thinking the Unthinkable: Sacred Values and Taboo Cognitions", *Trends in Cognitive Science* 7: 320–324.

---, 1999. "Coping with Tradeoffs: Psychological Constraints and Political Implications", in A. Lupia, M. D. McCubbins and S. L. Popkin (eds.), *Elements of Reason: Cognition, Choice, and the Bounds of Rationality*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 239–263.

Trumbore, Peter F., 1998. "Public Opinion as a Domestic Constraint in International Negotiations: Two-Level Games in the Anglo-Irish Peace Process", *International Studies Quarterly* 42(3): 545–565.

Vollhardt, Johanna K, and Rezarta Bilali, 2008. "Social Psychology's Contribution to the Psychological Study of Peace", *Social Psychology* 39(1): 12–25.

Wasserstein, Bernard, 2003. *Israelis and Palestinians: Why do They Fight? Can They Stop?* New Haven: Yale University Press.

Wohl, Michael J. A., and Nyla R. Branscombe, 2008. "Collective Angst: How Threats to the Future Vitality of the Ingroup Shape Intergroup Emotion", in H. Wayment and J. Bauer (eds.), *Transcending Self-Interest: Psychological Explorations of the Quiet Ego*, Washington: American Psychological Association, pp. 171–181.

Wolfsfeld, Gadi, 2004. *Media and the Path to Peace*, Cambridge: Cambridge University Press.

Zertal, Idith, 2005. *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*, Cambridge: Cambridge University Press.